

स्त्री-जीवन

१६ नं

३६

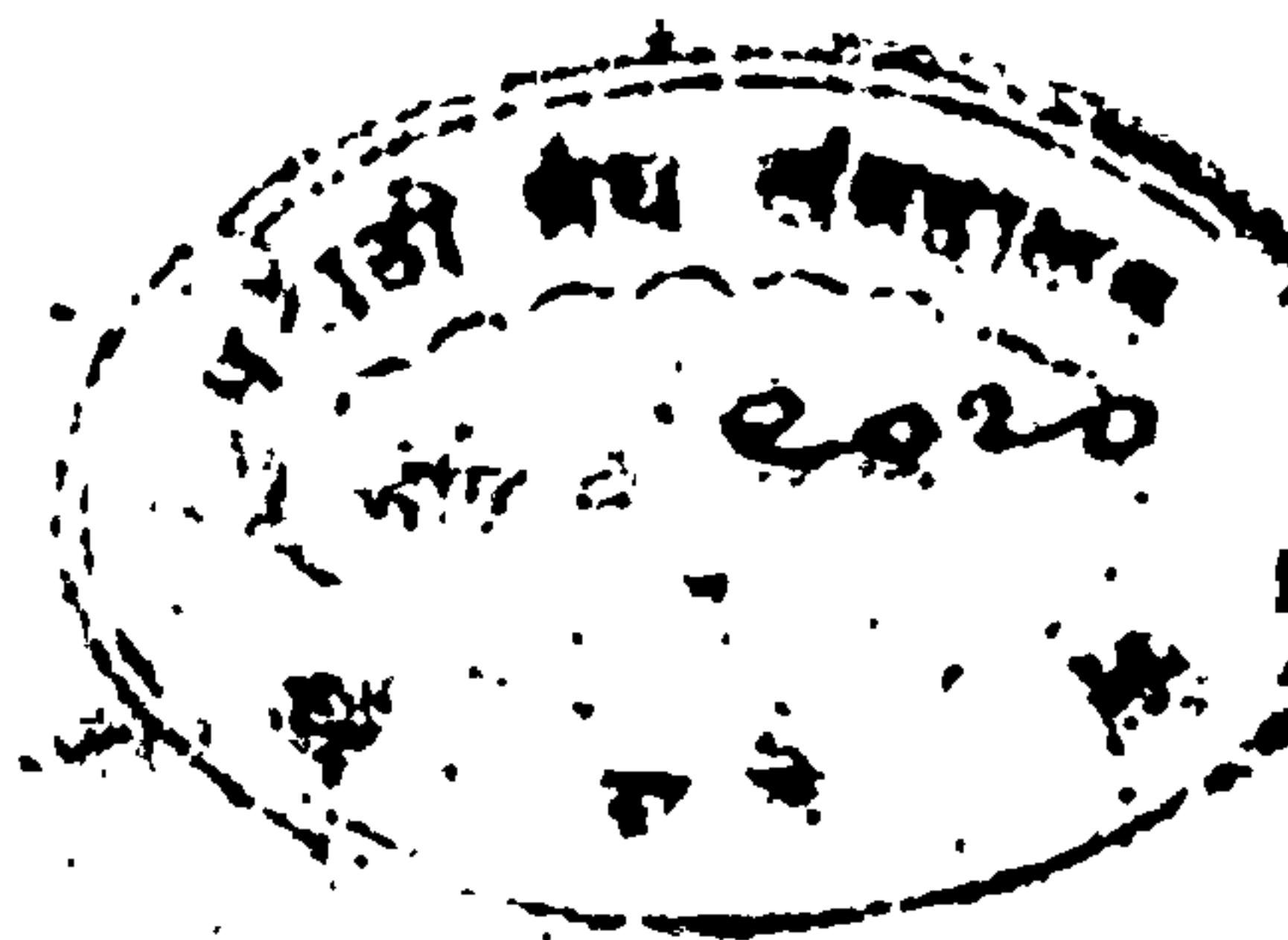
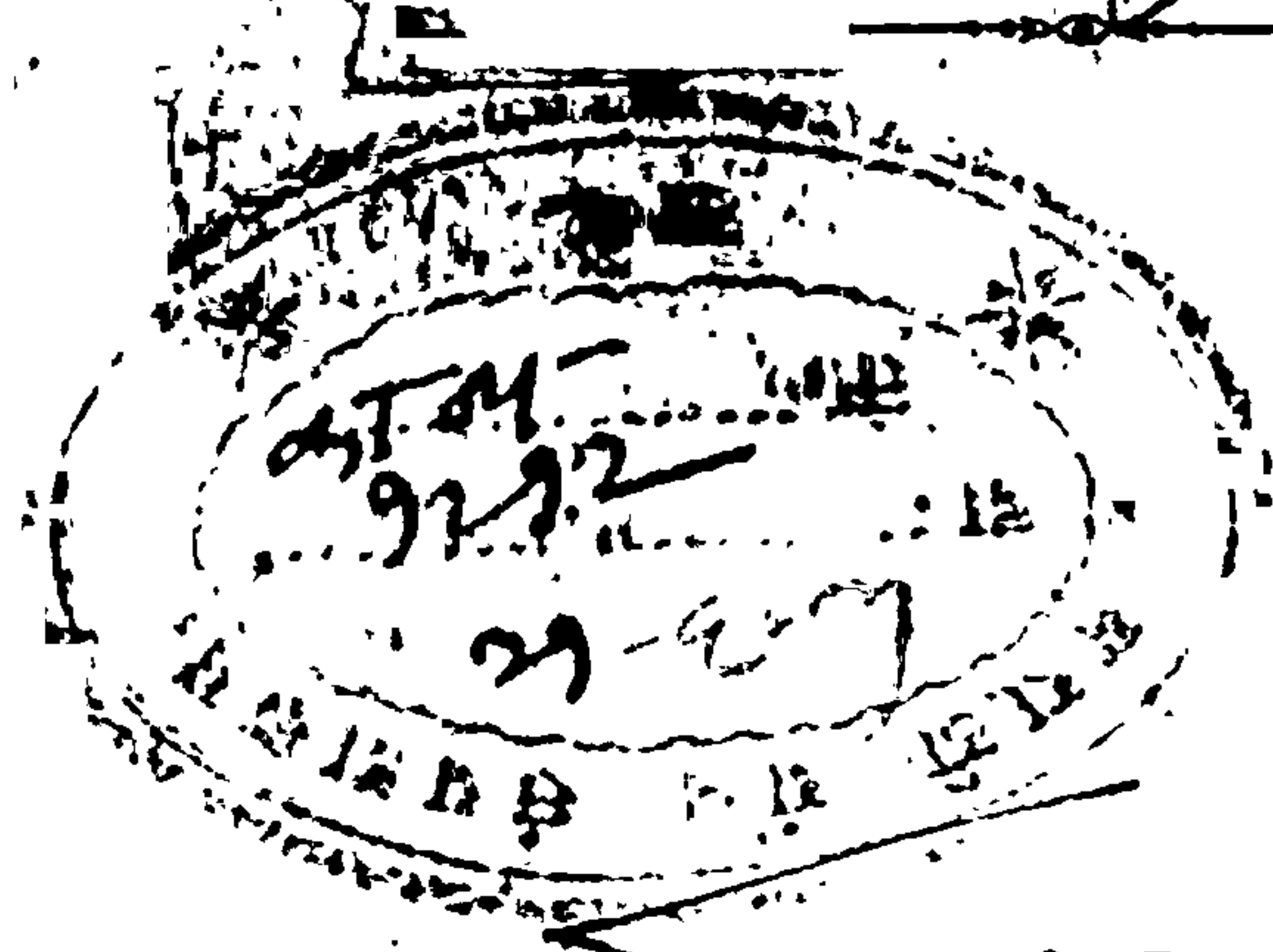
स. ग्रं. मं. ठाणे

गीतसंग्रह

विषय

सं. नं १२२२

भाग २ रा

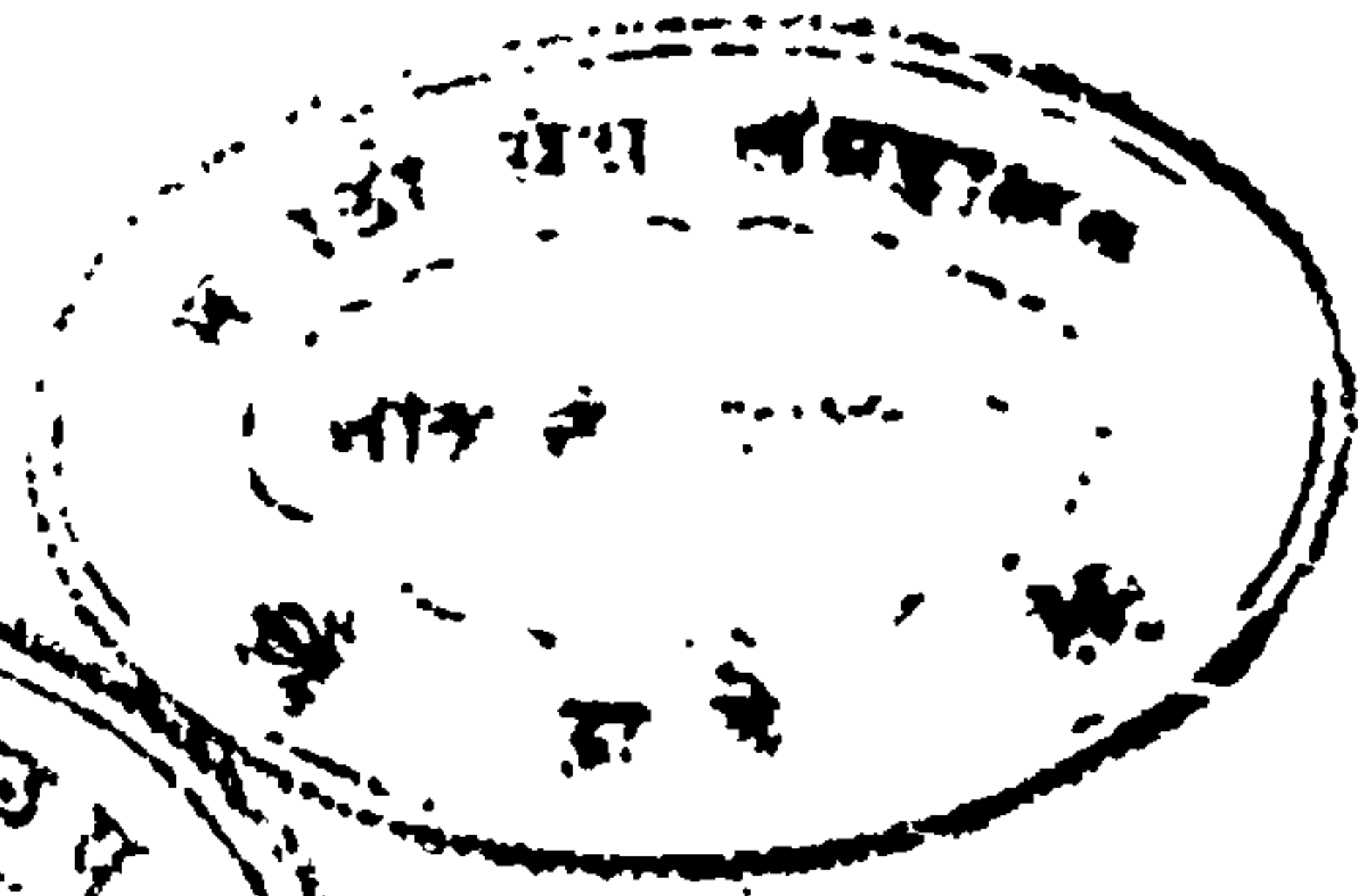
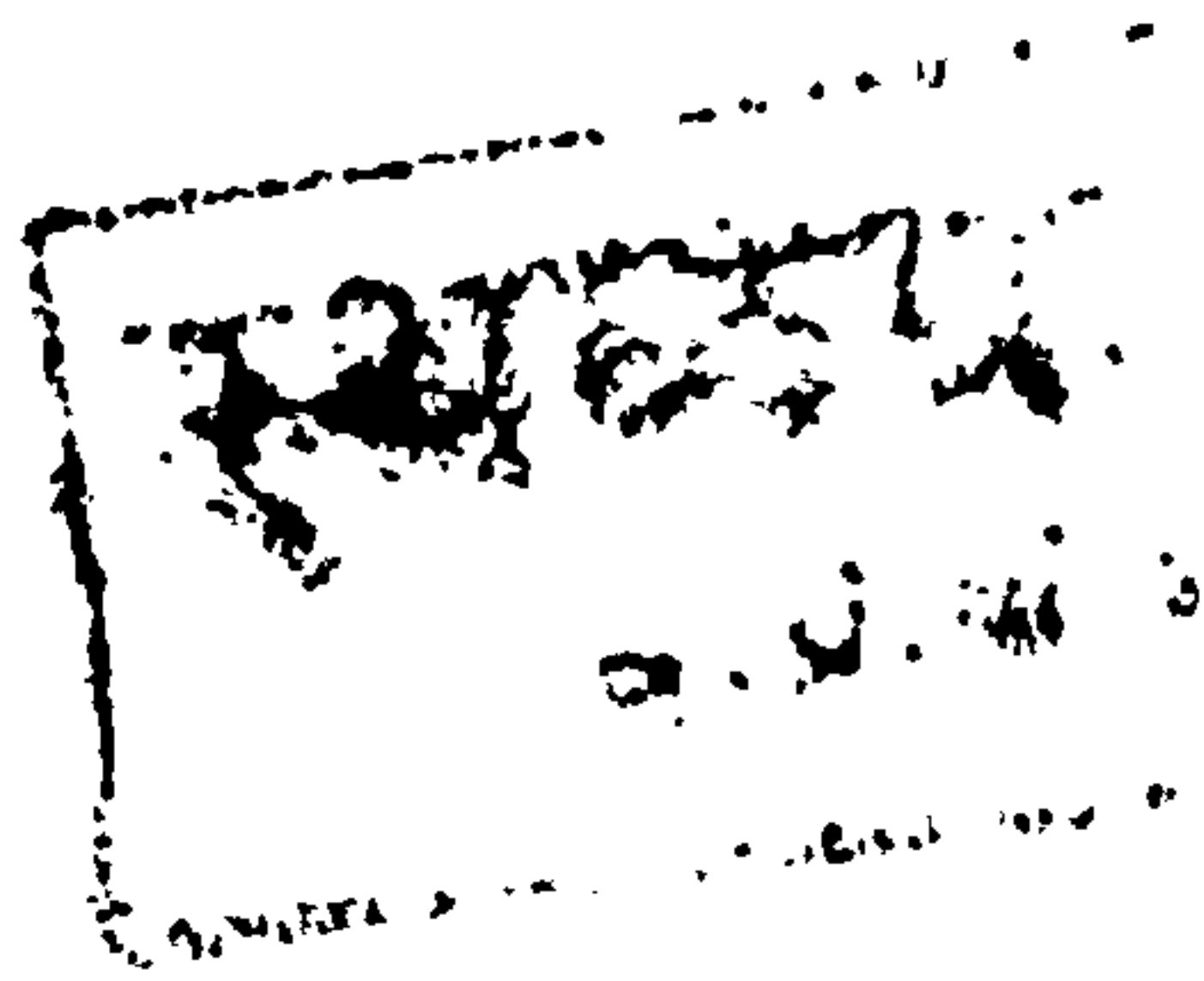
१२१२

REFBK-0006200

संग्राहक
साने गुरुजी

9289

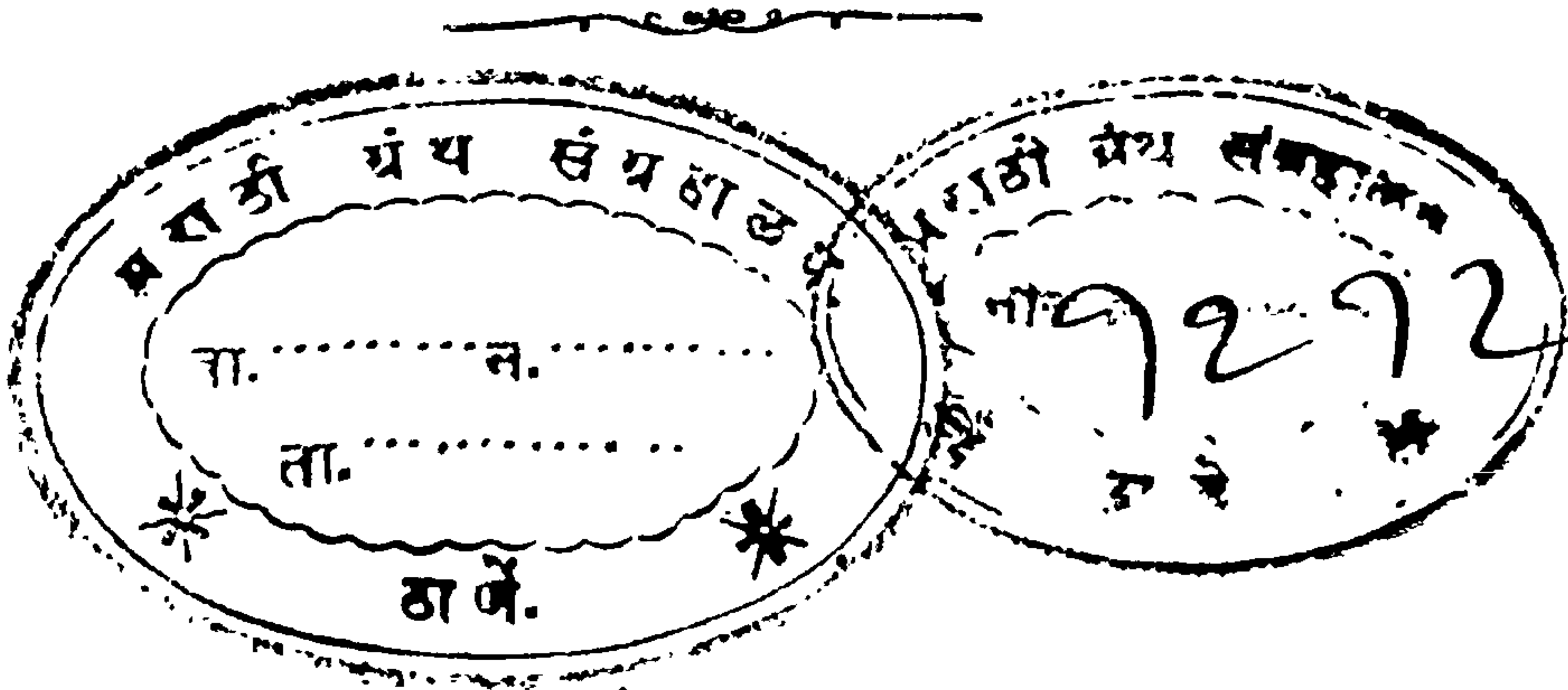

१२१२

स्त्री-जीवन

[भाग २ रा]

(स्त्री-गीतसंग्रह)

संग्राहक :

साने गुरुजी

REFBK-0006200

प्रकाशिका :
सौ. कमल कोपर्डेकर,
'प्रकाश-मंडळ'
५२९ सदाशिव, पुणे २.

[स्त्री -जीवन-भाग १ ला व २ रा या दोन्ही पुस्तकांचे सर्व हक्क
साने गुरुजी यांच्या परवानगीने द. र. कोपर्डेकर,
मालक, 'प्रकाश मंडळ', पुणे २ यांचे स्वाधीन.]

मुद्रक :
श्रीपाद रघुनाथ राजगुरु,
राजगुरु प्रेस, ४०५ नारायण,
कॉमनवेल्थ कॉलनी, पुणे २.

साने गुरुजी यांचे वाङ्मय

कादंबऱ्या

श्यामची आई
श्याम - खंड १
श्याम खंड २
धडपडणारीं मुल्लें

पुनर्जन्म
क्रांति
सती
आस्तिक

कथा

विश्राम

सोन्या मारुती

नाटकें

निळा पक्षी
तें आपलें घर

अस्पृश्योद्धार

काव्य

स्त्री - जीवन, भाग १
स्त्री - जीवन, भाग २

पत्री

चरित्रें

नामदार गोखले
ईश्वरचंद्र विद्यासागर
इतिहासाचार्य राजवाडे

बेंजामिन फ्रँकलिन
शिशिरकुमार घोष
रवींद्रनाथ टागोर

प्रबंध

भारतीय संस्कृति
स्वदेशी समाज

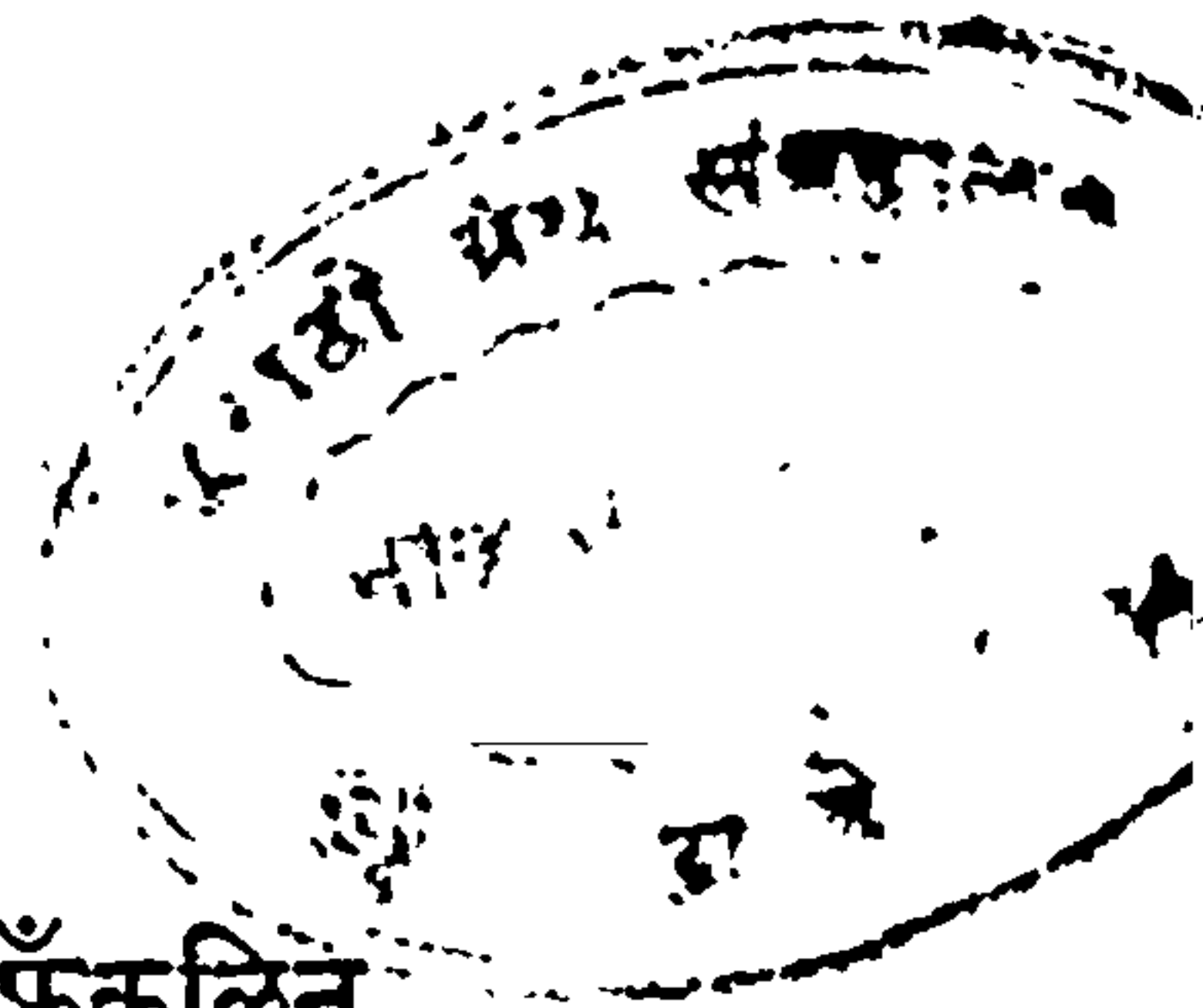
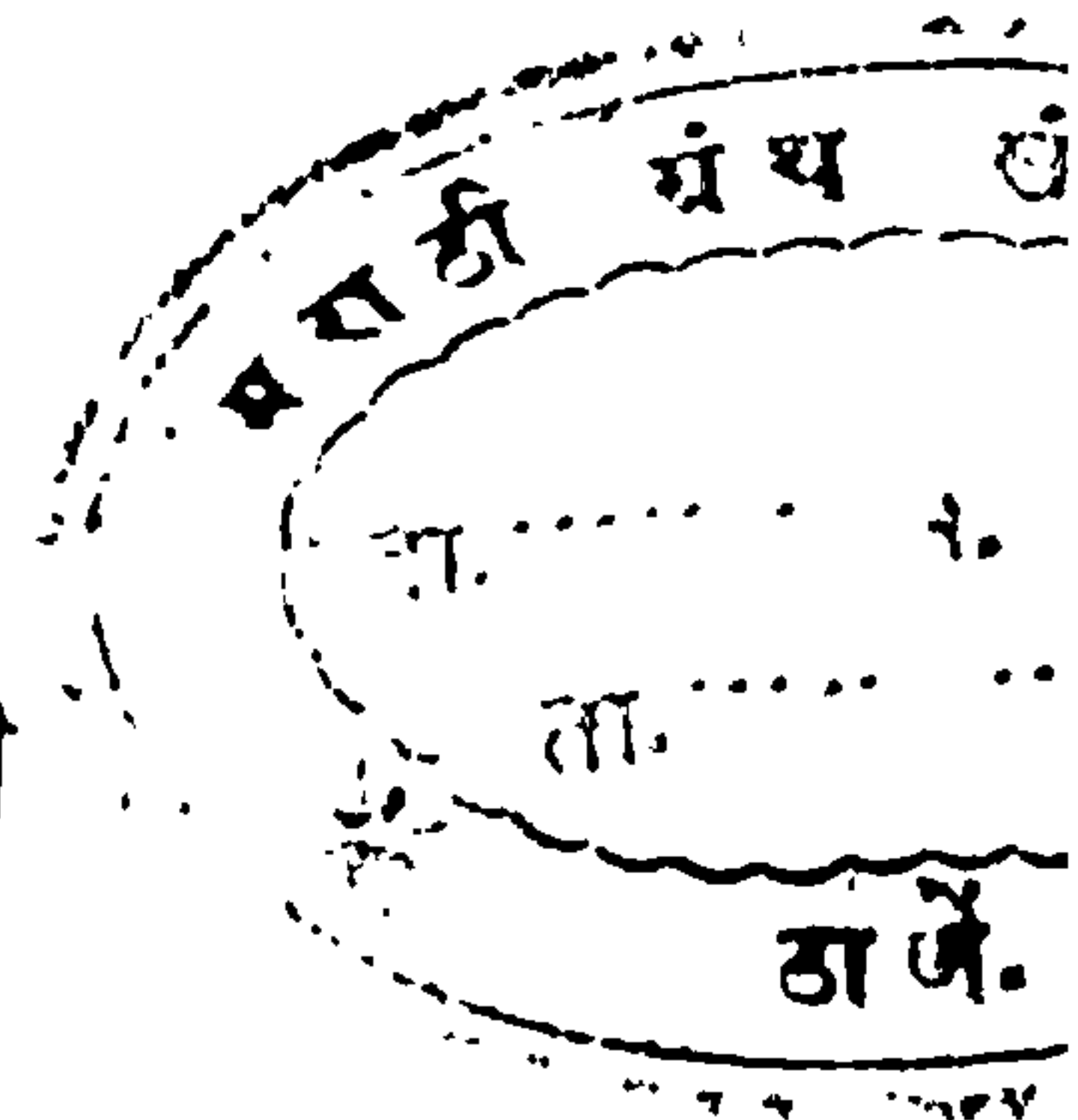
खेड्यांत जाऊन काय कराल?

— आगामी —

राष्ट्रीय धर्म
श्याम—खंड ३ रा

गोड गोष्टी १

” ” २

अनुक्रमणिका

	प्रकरण	पृष्ठें
१	दोन शब्द	१
२	देवादिकांच्या व पौराणिक ओंव्या	५ वें ५
३	तीर्थक्षेत्रें-पुरें-पट्टणें	६ वें ३८
४	ऐतिहासिक व देशाच्या	७ वें ५८
५	व्रतें, सण वगैरे	८ वें ७४
६	ऋतुवर्णन, सृष्टिवर्णन	९ वें ८४
• ७	पहिली माझी ओंवी	१० वें ९६
८	सुभाषितें	११ वें १०६
९	संकीर्ण	१२ वें ११७

ठा जे.

दोन शब्द

स्त्रियांच्या ओंवीवाङ्मयाचा पहिला भाग कांहीं महिन्यांपूर्वी 'स्त्रीजीवन' या नांवाने मी प्रसिद्धीसाठी दिला. आज हा दुसरा भाग देत आहे. पहिला भाग सर्व स्त्री-पुरुषांना आवडला. नव्याजुन्या सर्वांना आवडला. खेड्यापाड्यांत हें पुस्तक गेलें. शहरांतील सुशिक्षित स्त्रीपुरुषांनीहि तें प्रेमाने कवटाळलें. जेथें जेथें महाराष्ट्रसमाज पसरला आहे तेथें तेथें 'स्त्रीजीवना'चा पहिला भाग गेला. अनेकांची सहृदय पत्ते आलीं. अनेकांनी त्यांतील अभिजात काव्याची मुक्तकंठें प्रशंसा केली. माझे थोर गुरुजी प्राध्यापक पोतदार, नाशिक येथें मी गीतेवर प्रवचने देण्यासाठी गेलों असतां मला म्हणाले, "या ओंव्यांवरच त्या ना प्रवचने? आणि दुसरा भाग लवकरच प्रसिद्ध करा."

श्री. पोतदारांना पहिल्या भागापेक्षांहि दुसरा भाग हवा असेल. कारण या दुसऱ्या भागांत ऐतिहासिक ओंव्यांचें प्रकरण येणार होतें.

आज स्त्री-जीवनाचा हा दुसरा भाग महाराष्ट्राला मी देत आहे. मी गोळा केलेल्या ओंव्या जनतेला देऊन मी मोकळा होत आहे. घाईघाईने या भागांतील प्रकरणांना मी रसपरिचय लिहून जोडले. राष्ट्रांत लढ्याचें वातावरण आहे. सत्याग्रह सुरू आहे. या वेळेस लिहावयास सवड कोठें? परंतु दोन दिवस काढून हा दुसरा भाग पुरा करून दिला आहे. म्हणजे मला जरी तुरुंगांत कदाचित् जावें लागलें तरी भाग प्रसिद्ध होण्यास अडचण येणार नाही.

माझे मित्र भाई गोरे या सर्व ओंव्यांचा अभ्यास करून समाजस्थितिविषयक एक निबंध या दुसऱ्या भागांत घालण्यासाठी देणार होते. परंतु त्यांना वेळ झाला नाही. ओंव्या महाराष्ट्रासमोर आहेत. कोणीहि त्यांचा अभ्यास करावा व निबंध लिहून प्रकाश पाडावा.

ओव्यांचा जो पहिला भाग मार्गे प्रसिद्ध झाला, त्याच्या प्रस्तावनेत मीं म्हटलें होतें कीं, या ओंव्या पांढरपेशा समाजांतील आहेत. समाजांतील प्रत्येक जातींत अशा प्रकारचें स्त्रीवाङ्मय असेल तें गोळा केलें पाहिजे.” कांहीं लोकांना तशी स्फूर्ति मिळाली आहे असें कळतें. अमळनेर तालुक्यांतील नांदेड गांवाच्या एका तरुणानें लेवापाटीदार समाजांतील स्त्रियांच्या ओंव्या गोळा केल्या आहेत असें कळतें. तिकडे यावल-रावेरी बाजूला प्रसिद्ध लोकसेवक श्री. धनाजी नाना चौधरी यांच्या विरोदे वगैरे भागांत तरुण मुलांमुलींनीं चारपांचशें ओंव्या जमविल्या आहेत असें कळतें. सर्व वर्गांतील स्त्रीपुरुषांना परंपरेनें आलेलें हें गोड ओंवी-वाङ्मय गोळा करण्याची स्फूर्ति जर माझ्या या स्त्रीजीवनाच्या भागांनीं झाली तर माझे अल्पसे श्रम कृतार्थ झाले असें मी समजेन.

स्त्री-जीवनाच्या पहिल्या भागांत ज्या ज्या भगिनींपासून मीं ओंव्या घेतल्या त्यांचा नामनिर्देश करून मनःपूर्वक त्यांचे आभार मानले आहेत. या भागांतील ओंव्या त्यांचेजवळूनच घेतलेल्या. त्यांचीं नांवें येथें देत नाहीं. त्यांचें पुन्हा कृतज्ञतापूर्वक स्मरण करतो म्हणजे झालें.

ठाणें येथें एकदां मी व्याख्यानार्थ गेलों होतो. व्याख्यानानंतर कांहीं मंडळीशीं मी बोलत बसलों होतो, एक तरुण म्हणाला, “तुमच्या स्त्री-जीवनांत

“ मानीयला भाऊ जातीचा मुसलमान
दिवाळीचा खण त्याचा कागदीं सलाम ”

ही जी ओंवी आहे ती खरोखर तुम्हांला मिळाली का ? ”

त्याचा प्रश्न ऐकून मला वाईट वाटलें. एक तर खोटेपणाचा अप्रत्यक्ष मजवर आरोप येत होता. आणि दुसरी गोष्ट म्हणजे मुसलमान व हिंदु यांचें असे प्रेमळ व घरोब्याचे संबंध असणें त्याला अशक्य वाटत होतें, केवळ कल्पनेंतील वाटत होतें.

मला नम्रपणें एवढेंच सांगायचें आहे कीं, दोन्ही भागांतील ओंव्या भगिनींच्या तोंडूनच मीं ऐकल्या व लिहून घेतल्या. त्या मीं रचिलेल्या नाहींत. माझ्या पदरच्या ओंव्या मधून मधून मीं घातलेल्या नाहींत. मला ओंव्या करायच्या झाल्या तर मी स्वतंत्रपणें त्या करीन व माझ्या नांवानें प्रसिद्ध करीन. भगिनींच्या आड मी लपणार नाहीं. परंतु मी माझा प्रामाणिकपणा

सिद्ध कसा करूं ? किती तरी ओंव्या देणाऱ्या मायबहिणी देवाघरीं निघून गेल्या आहेत.

पुण्याच्या एका कॉलेजांतील मराठीचे एक प्राध्यापक माझ्या “पत्नी” या काव्यसंग्रहांतील “प्रेमधर्म” या कवितेविषयी एकाजवळ बोलत होते. त्या कवितेत एका कुळंबिणीचे मूल आगगाडीत रडत असतं. ती माता मुलाला उगी करूं पाहते. परंतु मूल थांबत नाही. जवळ बसलेडी एक गरीब मुसलमान माता त्या रडणाऱ्या मुलाला जवळ घेऊन खेळवू लागते व त्याचे रडे थांबते. ती कुळंबीण जवळचे सुपारीचे खांड त्या मुसलमान बाईस कृतज्ञतेने देते. असा तो प्रसंग आहे. परंतु हे प्राध्यापक म्हणाले, “सान्यांना तेथेहि मुसलमान बाई घालावीशी वाटली !”

सान्यांनी ओढूनताणून घातली नाही. त्यांनी जे मनोहर प्रेमळ दृश्य आगगाडीत स्वतःच्या डोळ्यांनी पाहिले, ते वर्णिले. तेथे मुसलमान बाई होती, त्याला साने काय करतील ? परंतु आजकाल हिंदुमुसलमानांचे पवित्र व गोड संबंध असू शकतात ही गोष्टच आम्हांला अशक्य वाटू लागली आहे. मानव-जातीसंबंधी केवढा हा द्रोह !

कोंकणांत माझी वैनी मागील वर्षी मरण पावली. कांहीं मुसलमान आया-बाया माझ्या भावाच्या समाधानासाठी आल्या होत्या. एकीने माझ्या भावाच्या लहान मुलीसाठी खाऊला रुपया दिला. एक मुसलमान बंधु आला व म्हणाला, “फार वाईट झाले. तुमचा वजीरच गेला.” पत्नी म्हणजे संसारांतील सचिव. “गृहिणी सचिवः” या कालिदासाच्या वाक्याची त्याने आठवण दिली. असे प्रेमळ संबंध अद्याप खेड्यापाड्यांतून आहेत. सुशिक्षित हिंदु-मुसलमान आपली द्वेषबीजे खेड्यापाड्यांतहि नेतील व तेथील जीवनाला-हि मरणकळा आणतील, ती गोष्ट निराळी.

संकुचित सुशिक्षितांना कांहीं वाटो. मी तर मांगल्यावर श्रद्धा ठेवणारा नम्र प्राणी आहे. आणि जे जे मंगल मला दिसेल ते ते सर्वांसमोर लेखणीने, वाणीने ठेवण्याची मी खटपट करीन. ते कोणाला खोटें वाटलें तर वाटो बापडे !

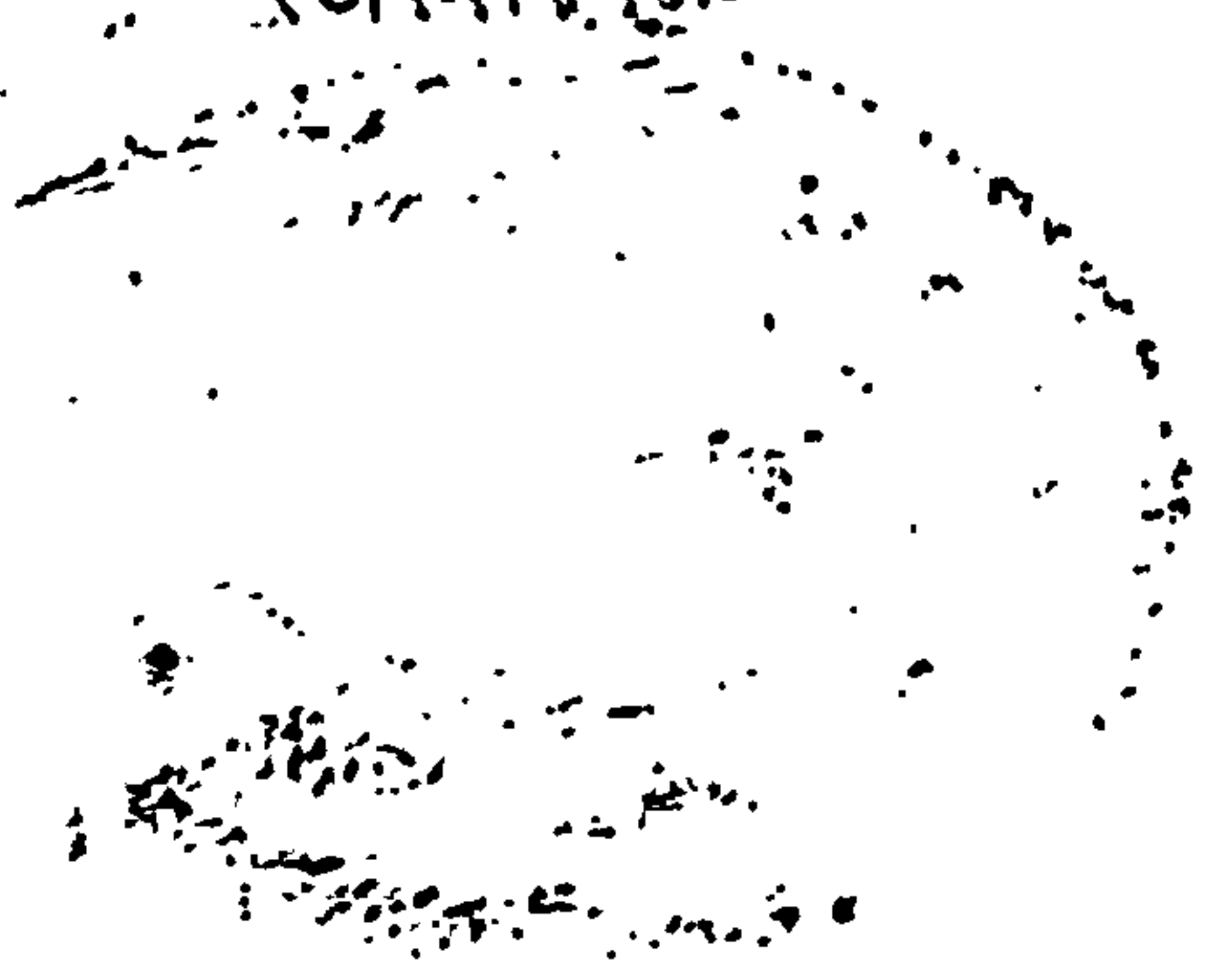
“ सत्या असत्यासि मन केलें ग्वाही ”

असे श्रीतुकाराममहाराजांनी म्हटलें आहे. पहिल्या भागांतील प्रकरणांत घालण्या-

सारख्या आणखी ओंव्या मिळाल्या आहेत. स्त्रीजीवनाच्या भागांची पुनरावृत्ति काढण्याचे प्रसंग आले, तर ह्या नवीन मिळालेल्या व इतर ओंव्या त्यांतून मी घालीन. निरनिराळ्या मासिकांतून ओंव्या प्रसिद्ध झालेल्या आहेत. त्यांच्या फाइली चाळून त्या ओंव्या तपासल्या पाहिजेत. आणि या भागांतून ज्या ओंव्या आलेल्या नसतील, त्या त्यांतून घेऊन घातल्या पाहिजेत. परंतु हें काम पुढें केव्हां तरी करीन. आज मजजवळ जमलेल्या ओंव्या महाराष्ट्रास देऊन मी या वेळेपुरता तरी मोकळा होत आहे. पाहिल्या भागाप्रमाणें हा भागहि सर्वोर्नी गोड करून घ्यावा अशी प्रार्थना आहे.

२७/१२/१९४०

—साने गुरुजी

स्त्री-जीवन

भाग दुसरा

देवादिकांच्या व पौराणिक ओंव्या

प्रकरण पांचवें

रसपरिचय

या प्रकरणांत आरंभीं मीं मंगलमूर्तीच्या वंदनाच्या ओंव्या दिल्या आहेत. मंगलमूर्तीजवळ माता आपल्या मुलीला पुत्र व्हावा अशी प्रार्थना करित आहे :

मोरया रे देवा

लाडू घे सोंडेवरी

पुत्र दे मांडीवरी

उषाताईला

मोरया रे देवा

तुला लिंपीन शेंदूर

पुत्र तूं दे सुंदर

उषाताईला

आपली मुलगी सासरीं सुखी राहावी म्हणून विघ्ननाशक गणपतीला माता प्रार्थना करिते :

मोरया रे देवा

सारीं विघ्नें हीं हांकवितां

तान्हे बाळीला राखावी

दूरदेशीं

गणपति ही विघ्नेची देवता. मुलाला विद्या मिळावी, सद्बुद्धि यावि म्हणून ही मोरयाची विनवणी केलेली आहे. संकष्ट चतुर्थीचेंहि वर्णन आहे. संकष्टीच्या चंद्राचें हें मनोहर वर्णन वाचा :

संकष्ट चतुर्थी
सखी वेंचते दुरवा

चंद्र दिसतो हिरवा
पूजेसाठीं

गणपतीच्या वर्णनानंतर शंकराच्या वर्णनपर ओंव्या दिल्या आहेत. शंकराचें स्थान बहुधा डोंगरांत, जंगलांत, कोठें तरी घळींत असावयाचें. हा विरक्त योगीराणा दूर राहतो :

खोलामध्यें नांदे
भोळ्या त्या सांबा माझा

नाहीं त्याचा गाजावाजा
नमस्कार

शंकराचें वर्णन करणाऱ्या ओंव्या फार सुंदर आहेत. एके ठिकाणीं तर गंमत केली आहे. शंकराला आपण भोळा म्हणतो. परंतु एक कवयित्री सांगते, “याला भोळा म्हणूं नका. मोठा लबाड आहे हा. यानें आपल्या जटेंत गुपचूप गंगा ठेवून दिली आहे. पार्वतीला कळूं नये म्हणून.”

भोळा महादेव
त्याच्या जटेमध्ये .

याला भोळा म्हणूं नये
गुपित गंगा वाहे

परंतु एकंदरींत हा देव भोळा. तो आशुतोष म्हणजे पटकन् प्रसन्न होणारा आहे. सुष्ट असो वा दुष्ट असो, जो जें मागेल तें त्याला देतो.

भोळा महादेव
दुष्ट असो सुष्ट असो

क्षणीं प्रसन्न होतसे
वर मागे तो देतसे

या भोळ्या महादेवाला मूठभर शिवामूठ वहा. तेवढ्यानें प्रसन्न होऊन तो अपार भाग्य देतो.

पार्वतीनें हा भोळा सांब वरिला म्हणून तिचें कौतुक केलें आहे. जशी ही पार्वती पतिव्रता, तशी ती सत्यवानाची सावित्री. सत्यवान व सावित्री यांची ती अमर कथा कोणास माहीत नाही ? पतीचे प्राण यम पाशानें ओढीत असतां सावित्री धैर्यानें तेथें उभी राहते :

पति असे पाशीं
नाहीं झाली गोष्ट अशी

धैर्यें बसे त्याच्यापाशीं
भूमंडळीं

यमापासून योगिनी सावित्रीनें पति परत आणिला त्या सावित्रीचा महिमा किती गावा ? पतिप्रेमामुळें एक अबला यमाहून बळी झाली :

सावित्रीचा महिमा
अबला झाली बळी

अमर भूमंडळीं
यमाहून

पातिव्रत्याच्या प्रभावानें प्रत्यक्ष काळहि मनीं दचकतो :

सतीच्या प्रभावं
नांव घ्या सावित्रीचें

काळहि मनीं स्वचे
संसारांत

अशा या सार्वत्रिचें नुसतें नांव घेतलें तरी अक्षय सौभाग्य लाभेल :

सावित्री सावित्री
त्यांचे या संवसारीं

जरी म्हणतील नारी
वज्रचुडे

सावित्री आठवतांच सीताहि आठवते :

रामाची ग सीता
दशरथाची पहिली

लक्ष्मणाची ग वयनी
ज्येष्ठ सून

लग्नमध्यें राम पांच वर्षांचेच होते व सीता अडीचच वर्षांची होती असें म्हटलें आहे. कारण सर्वत्र बालविवाह होत होते. अडीच वर्षांच्या सीतेनें माळ कशी घातली, पांच वर्षांच्या रामानें धनुष्य कसें मोडलें त्याची आपणांला कां उठाटेव ?

दुष्ट कैकेयिनं रामासारखा भ्रतार सीतेला भोगूं दिला नाहीं. तीं सारीं वनांत गेलीं. परंतु भरत ! त्याचें किती प्रेम ! राम वनांत गेले म्हणून तो नांदिग्रामीं वनस्थ व व्रतस्थ होऊन राहिला :

जटाधारी झाला
भरत जणुं होई
धन्य रे भरता
तुझी कीर्ति राहू

निजतो सुखें भुईं
वनवासी
धन्य रे तूं भाऊ
चिरंजीव

समृद्ध असें राज्य तृणप्राय तो मानतो. भरताची ही भाक्ती पाहून डोळे भरून येतात :

धन्य रे भरता
तुझ्या स्मरणें लोचन

धन्य रे तुझें मन
भरून येती

भरताची अशी भाक्ती, आणि तो लक्ष्मण ! तो तर राम जवळ नसेल तर

राहूंच शकत नव्हता, जगूंच शकत नव्हता. राम म्हणजे त्याचें जीवन. राम व सीता वनांत चालत असतां लक्ष्मण पुढें चालत असे. तो दगड-धोंडे, कांटे दूर करीत असे. किती सहृदय वर्णन आहे तें वाचा :

राम चाले वाटे	लक्ष्मण झाडी खडे
असे बंधु झाले थोडे	पृथ्वीवरी
राम चाले वाटे	लक्ष्मण झाडी कांटे
असे बंधु नाहीं कोठें	संसारांत

राम व सीता यांची सेवाचाकरी करणें हाच लक्ष्मणाचा आनंद. तो त्यांच्यासाठीं रसाळ फळें आणी. सीतेनें हि वनवासांतील : संसाराला मधुरता आणली. स्त्रियांनीं पंचवटींतील राम-सीतेच्या राहणीचें मनोहर वर्णन केलें आहे. सीतेनें जाईचे वेल लावले आहेत. त्यांच्या हिरव्यागार मंडपांत राम आंघोळ करतो; परंतु कढत पाण्याला विसावण हवें होतें. गोदावरीचें पाणी आणणें कठीण; मग रामानें तेथेंच बाण मारून पाणी काढलें :

रामाच्या आंघोळीला	पाणी नाहीं विसाणाला
अमृताचे झरे	लाविले ग पाषाणाला

रामाची आंघोळ चालते. सीता सर्वत्र सडासंमार्जन करून रांगोळी काढते. रामाच्या संध्येसाठीं ती स्वच्छ पाण्याचा तांब्या भरून ठेवते :

रामकुंडावरी	रामराया संध्या करी
सावळी सीताबाई	अमृतानें तांब्या भरी

सीता त्या पंचवटींत कुमारिकांना परकर-चोळ्या वाटते, सुवासिनींना हळदीकुंकू देते, ब्राह्मणांना धोतरजोडे देते असें वर्णिलें आहे. जशी एखादी भरल्या घरांतील सुवासिनी वागते तशी सीता वनांत राहते. सीता वनांत आहे हें जणूं ओंव्या करणाऱ्या बायका विसरल्या.

सीता रामाची शय्या तयार करते, त्याला विडा देते, त्याचे प्रेमानें पाय चेपते. रामाला घाम वगैरे आला तर सीता आपल्या पदरानें तो पुसून टाकते; व घाम पुसणाऱ्या प्रेमळ पत्नीकडे राम बघतो. किती गोड हें स्वभावचित्र !

“ रामाला आला घाम	सीता पुसते घोळानें
पाहतसे तिच्या मुखा	रामराया ग प्रेमानें ”

रामराया आला घाम
पतिसंगतीत प्रेमें

सीताबाई घाली वारा
वनवास कंठी सारा

पंचवटींत थंडी फार. गोदावरीच्या तीरावर वसति, गार गार वाटायचें.
त्यामुळें रामरायाला पडसें आलें व सीतेनें त्याला आलें खायला दिलें असें
घरगुती सांसारिक वर्णन आहे :

रामरायाला पडसें
पंचवटीमध्ये त्यांचें

सीता देतें त्याला आलें
पर्णकुटी घर झालें

राम व सीता यांचा वेळ तरी कसा जाई ? राम फुलझाडें लावी, सीता
पाणी घाली. रानांतील पांखरांचीं नांवें सीतेनें विचारावीं व सीतेचें अज्ञान
पाहून रामानें हसावें. मग सीतेला राग येई. तो राग हळूच हात लावून राम
दूर करी :

रामाला पुसते
रामरायानें हसावें
सीता रागावली
रामरायें हासविली

सीता पांखरांचीं नांवें
कौतुकानें
रानीं रुसून बैसली
स्पर्शमात्रें

रानांत राहतां राहतां रावणाचें संकट आलें. सीतेला सुवर्णमृगाच्या चर्माची
चोळी शिवावी असें वाटलें. मोठमोठ्यांसहि मोह फसवितो :

सोन्याच्या चोळीचा
कोण प्रपंचीं विटला

मोह सीतेला सुटला
सर्व सुखा

सीतेला रावण नेतो. राम हिंडूं लागतात. शबरी भेटते. शबरीचीं बोरें
अधाय्याप्रमाणें राम खाऊं लागले. सीतेला देत ना. ती भांडूं लागली :

शबरीचीं बोरें
सीतेचें त्याच्याशीं

एकटा राम खाई
मग गोड भांडण होई

रामाची व मारुतिरायांची गाठ पडते. अशोकवनांत सीता रडत असते.
अशोकाच्या फुलांना बहर आला होता. कारण सीतेच्या डोळ्यांतील पाणी
त्यांना मिळें.

अशोकाच्या झाडा
सीतादेवीच्या डोळ्यांचा

फुलांचा नित्य बहर
त्याला मिळतो पाझर

अशोकाच्या झाडा
नेत्र येतात भरोनी

सीता घाली पाणी
रात्रंदिस

सीतेच्या डोळ्यांतील पाणी मिळे म्हणून तीं फुलें अत्यंत सुकुमार दिसत. सीतेचा श्वासोच्छ्वास लागल्यामुळे त्या फुलांना गोड वास येई. सीतेच्या डोळ्यांतून पाण्याचा सडा पडे व अशोकाचीं फुलेंहि टपटप खालीं पडून सडा होई, अशा मनोहर उत्प्रेक्षा आहेत.

मारुति सीतेची बातमी नेतात. वानरांसह राम येतात. सेतु बांधूं लागतात. राम शिळा टाकी ती बुडे. परंतु त्याचें नांव लिहिलेली तरे. मारुति म्हणतो :

हसून मारुति
देवा तुमच्याहीपेक्षां

म्हणे रामा रघुनाथा
तुमच्या नांवाची योग्यता

सेतु होतो. रावणाशी युद्ध सुरू होतें. रामाचे बाण हळूहळू लंकेवर येऊं लागतात. मग लाखों येऊं लागतात. इंद्रजिताला लक्ष्मण मारतो. रावणाहि मारला गेला. परंतु राम सीतेची परीक्षा पाहतात :

रामाचें हृदय
फूल आगींत घालून

जणूं कठीण पाषाण
बघतसे

पुढें पुष्पक विमानांत बसून राम व सीता निघतात. सीतेला समाधान वाटतें. शेवट गोड होतो :

सांवळी जानकी
सीतेच्या तोंडावरी

रामरायाच्या मांडीवरी
प्रसन्नता

रामाला भरत भेटतो. राम भरताला नाहीं भेटले. जणूं स्वतःच्या हृदयाला भेटले :

भरता भेटला
रामरायानें न्हाणीला

भेटला हृदयाला
नेत्रजळें

रामानें भरताच्या पाठीवरून हात फिरविला आणि भरताचे बारा वर्षांचे कष्ट नष्ट झाले :

भरताच्या पाठीवर
बारा वरसांचे कष्ट

राम फिरवितो हात
दूर केले

रामाला अभिषेक होतो. सुखाचा संसार सुरू होतो. सीता नाना प्रकारचे दारिने मागते. राम देतो. दिवाणखाना सजलेला असतो. भाग्य फुलते. सीता गर्भार असते. राम तिला डोहाळे पुसतो :

सीतेला डोहाळे	रामाला काय कळे
निंबीणी रस गळे	शेल्यावरी
सीतेला डोहाळे	रामाला सांगावे
रुमालीं आणावे	बाळआंचे

रानांतील आंव्याच्या कैऱ्या खाव्या असे डोहाळे सुरू होतात. पुढे राम सीतेचा त्याग करितात. वनवासांतील हें गरोदर सतिचें वर्णन करुण असें आहे :

सीता वनवासी	दगडाची केली उशी
अंकुश बाळ कुशी	वाढतसे

दगडावर कशी आली तिला झोप ? पुढे सीता बाळंत होते. बाळबाळंतीण कोठल्या बाजेवर निजत होतीं ? :

सीता वनवासी	दगडाची केली बाज
अंकुश बाळा नीज	वनामध्ये

पुढे लवांकुश वाढतात. रामाचरोबर त्यांची लढाई होते. रामाचे बाण लवांकुशावर येत होते. जणू ते बाण म्हणजे कमरेला कडदोरा, हातांतील कडीतोडे. रामाला का कठोर बाण मारवत नव्हते ? का ते बाण मुलांना फुलाप्रमाणे वाटत होते ? रामाने आपल्या मुलांना इतर बाळलेणे घातले नाही. जे घातले ते या बाणांचे :

बाणामागे बाण	बाण येती मागेपुढे
रामाच्या बाणांचे	लवांकुशा कडीतोडे
बाणामागे बाण	बाण येती झराझरा
रामाच्या बाणांचा	लवांकुशा कडदोरा

असें हें थोडक्यांत जणू ओंव्यांत रामायणच आहे. रामायण म्हणजे मारुतीचा पराक्रम. मारुतिरायाच्या वर्णनाच्या ओंव्या सुंदर आहेत :

मारुतीला प्रणाम करण्यापूर्वी असा पुत्र प्रसवणाऱ्या मातेला आधीं नमन केले पाहिजे :

आधीं नमन करूं अंजनीबाईला
मग मारुतिरायाला तिच्या पुत्रा

कोणताहि गांव घेतला तर तेथें मारुतीचें देऊळ आहेच. पुष्कळ वेळां गांवाबाहेर तें वेशीजवळ असतें. तेथें मंडळी बसतात उठतात. वाटेचे वाटसरू विसांवा घेतात :

माझा ग दयाळु. वेशीच्या बाहेर उभा
मारुतिरायाचा शेंदरी लाल झगा

रामाचें वर्णन झालें आणि कृष्णाचें ? कृष्णाचें वर्णन करतां करतां कोणाची वाणी थकणार नाही ? यशोदामाईचें केवढें भाग्य । :

दैवाची यशोदा नेसली पीवळें
मांडीये सांवळें परब्रह्म

यशोदा कृष्णाला खेळवते, जेवविते, तो तिच्या निऱ्या धरून उभा राहतो, चांदोबा खेळायला मागतो :

यशोदेच्या निऱ्या कृष्ण धरून उभा राही
चंद्रमा म्हणे देई खेळावया

कृष्ण वाढतो. यमुनेच्या तीरीं गाई चारतो. कालियाला मारण्यासाठीं यमुनेंत उडी घेतो. तें झोंकदार वर्णन वाचा :

कृष्ण उडी टाकी कळंब कडाडला
शेष दणाणला पाताळांत
कृष्ण उडी टाकी कळंबाच्या मेजें
यमुने पाणी तुझें गढूळलें

उंच कळंबाच्या झाडावरून कृष्ण उडी मारतो. त्यामुळें कृष्ण खोल जातो. यमुनेच्या तळाचा गाळ वर येतो.

असा हा गोपाळकृष्ण भक्तांचीं संकटें दूर करतो. गायींसाठीं पांवा वाजवतो. साध्या मोरपिसांनीं नटतो :

खांदीये वांगडी	अधरीं धरी पांवा
गोपाळ कृष्ण गावा	गोकुळींचा
मोरमुकुट मायां	गळां वनमाळा
स्मरावा सांवळा	गोकुळींचा

कृष्ण खोड्या करतो. यशोदा त्याला बांधते, मारते. ज्याच्या नांवानें वद्ध मुक्त होतात, त्याला यशोदा बांधून ठेविते :

ज्याच्या नांवें होतीं	संसारान्त मुक्त
यशोदा बांधीत	त्याला दावें

जो दुष्ट असुरांना मारतो, त्याला यशोदा काठी मारते :

राक्षस संहारी	कालिया विदारी
यशोदा त्याला मारी	वेताटीनं

असा हा गोड विरोधाभास आहे.

आणि ती कुंजवनांतील फुललेल्या शारदीय चांदण्यांतील रासक्रीडा :

कां ग सखी तुझे	डोळे लाल धुंद
काननीं गोविंद	वाजवितो

सूचक उत्तर ! काननांतील वेणुध्वनि ऐकून झोप कशी येणार ?

कृष्ण भगवान् पांडवांचा सखा. द्रौपदीचा तो पाठीराखा. राजसूय यज्ञांत वाढतांना द्रौपदीच्या चोळीची गाठ सुटली. पापी हसूं लागले. परंतु कृष्णानें लाज राखली. द्रौपदी चतुर्भुज झाली :

दोन हातीं वाढी	दोन हातीं बांधी
सांवळी द्रौपदी	मांडवांत
राजसूय यज्ञीं	द्रौपदीचे तुटे बिरंडें
चतुर्भुज कीं गोविंदें	तिला केलें

द्रौपदी चतुर्भुज होतांच सारे आश्चर्यचकित होऊन टकमक पाहूं लागतात. द्रौपदी मग नाना प्रकारचे पदार्थ वाढते. सारे जेवून उठतात. द्रौपदी शेण लावून थकलेल्या कृष्णाला वाढते. देवाला ती साधें लोणचें आणते :

राजसूय यज्ञीं	द्रौपदी वाढी लोणचें
कृष्णाचें पान कोणचें	विचारीते

कृष्णाची द्रौपदीवर फार प्रीति. सख्ख्या बहिणीवर त्याची प्रीति कमी. आणि द्रौपदीहि म्हणते : “ कृष्ण माझा कोणी नाही. तरी खरी माया त्याचीच माझ्यावर.”

द्रौपदीमाई म्हणे
मायेचा कृष्णनाथ

नव्हे माझा सख्खा भाऊ
किती त्याची वाट पाहूं

द्रौपदीवर तो केवढा कठीण प्रसंग ! दुर्योधन तिला उघडी करूं पाहतो. परंतु देव लाज राखतो. अनंत रंगांचीं वस्त्रे भराभरा आंतून निघतात. शेवटीं दुष्ट दमतो :

वस्त्रं फेडुनीयां
कैवारी कृष्ण झाला

पापी चांडाळ दमला
द्रौपदीचा

कृष्ण व द्रौपदीचे हे प्रसंग बहारीनें वर्णिले आहेत.

अभिमन्यु बाळाच्याही ओव्या सुंदर आहेत :

चक्रव्यूहीं शिरे
भाचा प्रत्यक्ष कृष्णाचा
अभिमन्यू बाळ
लागले सारे पळूं

पुत्र प्रतापी पार्थाचा
अभिमन्यू
सिंहाचें ग पिलूं
कौरवांचे

शेवटीं रणांगणांत तो सिंहाचा छावा मरून पडतो. तोंडानें गोविंदनाम तो जपत असतो :

गोविंद गोविंद
पति पडे उत्तरेचा

मंजुळ सुखीं वाचा
रणांगणीं

याच प्रकरणांत नारदांच्या वर्णनाच्याहि ओव्या आहेत. हें शब्दचित्र पाहा :

कळीचा नारद
वीणा तो काखुंडी

उभारीतो शंडी
शोभे सदा

या प्रकरणांत शेवटीं तुळसादेवीच्या ओव्या घातल्या आहेत. तुळस म्हणजे पवित्र वस्तु. मरतांना तोंडावर तुळशीपत्र ठेवून देवाघरीं जायचें. तुळशीला पाणी घातल्याशिवाय बायका जेवत नाहीत. रानावनांतील तुळस. परंतु प्रेमानें तिला अंगणांत जागा दिली :

तुळशी ग बाई
बैस अंगणांत

जन्म तुझा रानींवनीं
जागा देतें वृंदावनीं

तुळशीच्या पवित्र झाडाला माता पाणी घालीत असते. त्या वेळेस माता कशी दिसते :

तुळशीला पाणी घाली
प्रत्यक्ष गंगा दिसे

तुळशी खालीं बसे
मायबाई

गरीब बायका म्हणतात : “ आम्हां कोठली काशीयात्रा ? अंगणांतील तुळशीचें दर्शन हेंच काशीदर्शन.”

काशी काशी म्हणून
काशी माझ्या अंगणांत
काशी काशी म्हणून
काशी माझ्या घरीं

लोक जाती ग धांवत
तुळसादेवी
लोक जाती दुरी
तुळसादेवी

बाहेर सायंकाळ व्हावी, दिवा लावून देवा-तुळशीला दाखवावा, तुळशीला हात जोडावे :

संध्याकाळ झाली
तुळशीला हात

वाजले ते सात
जोडीयेले

भगिनी निवेदितादेवींना अशा प्रसंगांचीं चित्रें किती सुंदर काढतां येतील असें नेहमीं वाटत असे.

देवादिकांच्या व पौराणिक : ओंव्या

आधीं नमन करूं

देव गणपति

शारदा सरस्वती

मोरावरी

१

मोरया रे देवा

तुला दुर्वांची आवडी

एकविसांची जुडी

बाळासाठीं

२

मोरया रे देवा

लाडू घे सोंडेवरी

पुत्र दे मांडीवरी

उषाताईला

३

मोरया देवाला

केलें दुर्वांचें आसन

झाला मोरया प्रसन्न

भाईरायाला

४

मोरया रे देवा	तुला लिंपीन शेंदूर	
पुत्र तूं दे सुंदर	उषाताईला	५
मोरया रे देवा	तुला जास्वंदीचें फूल	
मांडीये देई मूल	उषाताईला	६
मोरया रे देवा	सारीं विघ्नें हीं हाकावीं	
तान्हे बाळीला राखावी	दूरदेशीं	७
मोरया रे देवा	सारीं विघ्नें कर दूर	
निर्विघ्न माझा कर	संवसार	८
आणा गणेशाला	गणेशचतुर्थीला	
देईल सद्बुद्धीला	तान्हे बाळा	९
आणावा गणेश	त्याचा मांडावा सोहळा	
देईल विघेला	तान्हे बाळा	१०
आणावा गणेश	विघ्नें तो करी दूर	
सुखाला येवो पूर	गोपू बाळाच्या	११
आणावा गणेश	त्याला वाहूं हिरव्या दुर्वा	
प्रार्थू मनोरथ पुरवा	गणराया	१२
आणावे नारळ	करनि एकवीस मोदक	
देव सिद्धिविनायक	कृपा करो	१३
संकष्ट चतुर्थी	आहे माझा नेम	
भाचा सांगेन ब्राह्मण	गोपू बाळ,	१४
संकष्ट चतुर्थी	चंद्र दिसतो हिरवा	
सखी वंचते दुरवा	पूजेसाठीं	१५
सर्वांच्या मागून	शिवाची करिती पूजा	
भोळ्या सांबालागीं माझा	प्रणिपात	१६
खोलामध्ये नान्दे	नाहीं त्याचा गानावाजा	
भोळ्या त्या सांबा माझा	नमस्कार	१७

रानीवनीं वसे	माझा कैलासींचा राजा	
भोळ्या सांबालागीं माझा	प्रणिपात	१८
स्मशानीं वसती	अंगाला विभूति	
पति तो पार्वती	वरीतसे	१९
सर्पाचीं वेटाळीं	ज्याच्या गळां वेढे देती	
पति तो पार्वती	वरीतसे	२०
भैरव भुतांची	नाचे मंडळी सभांतीं	
पति तो पार्वती	वरीतसे	२१
हातांत डमरू	त्रिशूळ दुज्या हातीं	
पति तो पार्वती	वरीतसे	२२
नंदीचें वाहन	चंद्रमा माथ्यावरतीं	
पति तो पार्वती	वरीतसे	२३
जगाच्या कल्याणा	हलाहल सुखं पीती	
पति तो पार्वती	वरीतसे	२४
जगाच्या कल्याणा	विषाचा घोट घेती	
नीळकंठ झाली कीर्ति	शंकराची	२५
भोळा महादेव	याला भोळा म्हणूं नये	
त्याच्या जटेमध्ये	गुपित गंगा वाहे	२६
भोळा महादेव	भोळें याचें देणें	
त्यानें मला दिलें	त्याच्या विभूतीचें सोनें	२७
भोळा महादेव	क्षणीं प्रसन्न होतसे	
दुष्ट असो सुष्ट असो	वर मागे तो देतसे	२८
भोळा महादेव	त्याला वहा शिवामूठ	
मग संसारीं सुखाची	उषाताई तुला लूट	२९
चिहू माझा वेसारा	पापड पसारा	
निघाला वेसवारा	कैलासांत	३०

चिलू माझा दाणीया	भांगीं भरल्या गोणीया	
निघाल्या पेणीया	कैलासांत	३१
त्रिश्वरण चेतवीला	महानंदा घाली उडी	
आला धांवून तांतडी	महादेव	३२
कुक्कुट मर्कुट	महानंदेनं पाळिले	
भद्रसेनेकडे आले	पुत्र दोन्ही	३३
पतिव्रता मोठ्या	पार्वती सावित्री	
पवित्र धरित्री	त्यांच्यामुळें	३४
योगिनी सावित्री	यमापाशीं गेली	
पति घेऊनियां आली	स्वर्गातूनी	३५
पतिव्रता सावित्री	प्रतिज्ञा करूनी गेली	
पति घेऊनियां आली	स्वर्गातूनी	३६
योगिनी सावित्री	संतोषवी यमराणा	
मागते चुडेदाना	त्याचेपाशीं	३७
सासू-सासऱ्यांच्या	आक्षेपें गेली अरण्यांत	
जाहलीं कृतार्थ	दोघेंजणें	३८
यमाचे पाशांतून	पति सोडवी सावित्री	
जगतीं तिची कीर्ति	नारी गाती	३९
पति असे पाशीं	घेयें वसे त्याच्यापाशीं	
नाहीं झाली गोष्ट अशी	भू-मंडळीं	४०
सावित्री सावित्री	जरी म्हणतील ओठ	
सौभाग्या नाहीं तूट	भू-मंडळीं	४१
सावित्री सावित्री	जरी म्हणतील नारी	
त्यांचे या संवसारीं	वज्रचुडे	४२
सावित्री सावित्री	म्हणती ज्या नारी	
मंगळसूत्र दोरी	अक्षे त्यांची	४३

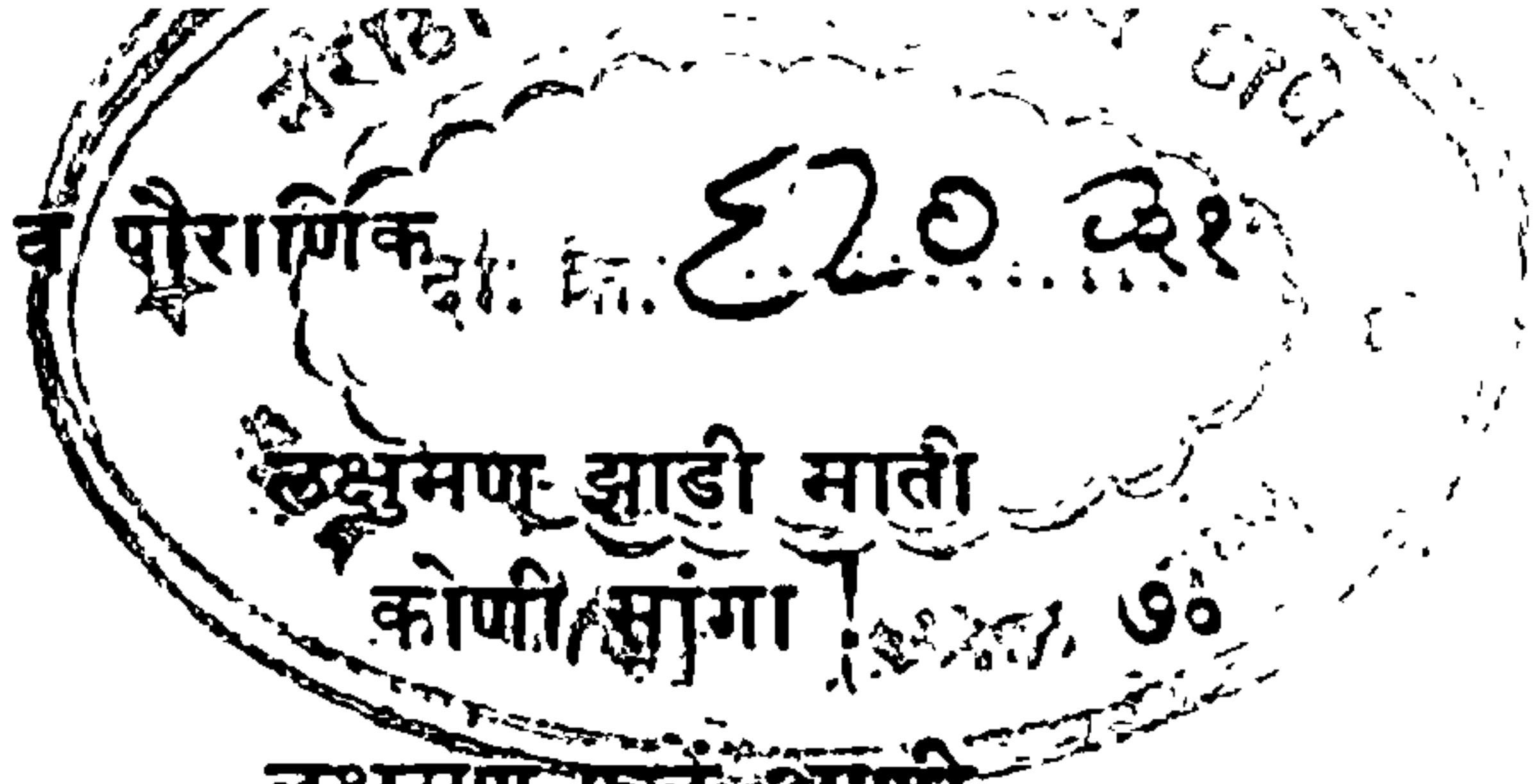
सावित्रीचें व्रत	करील जी नारी	
जन्म-सावित्री संसारीं	होईल ती	४४
सावित्रीचें व्रत	करावें पवित्र	
ऐकावें चरित्र	सावित्रीचें	४५
यमधर्माळा आडवी	पतिव्रता किती मोठी	
अपूर्व केल्या गोष्टी	सावित्रीनें	४६
सावित्रीचा महिमा	अमर भूमंडळीं	
अबला झाली बळी	यमाहून	४७
सतीच्या प्रभावं	काळहि मनीं खचे	
नांव द्या सावित्रीचें	संसारांत	४८
रामाची ग सीता	लक्ष्मणाची ग वयनी	
दशरथाची पहिली	ज्येष्ठ सून	४९
पांचा वरुषांचे राम	अडचा वरुषांची सीता	
धन्य तुझी दशरथा	सून आली	५०
सीतेला सासुरवास	कैकेयीनें केला	
रामासारखा भ्रतार	तिला नाहीं भोगूं दिला	५१
अहिल्या शिळा झाली	गौतमाची कान्ता	
रामरायें वनीं जातां	उद्धरीली	५२
अहिल्या शिळा झाली	पतीच्या श्रापानें	
दशरथाच्या लेकानें	उद्धरीली	५३
आश्चर्य आश्चर्य	रामरायाच्या पायाचें	
शिळेंतून वर येई	रूप अहिल्या सतीचें	५४
रामरायाच्या चरणाचा	धुळीचा ग लागे कण	
अहिल्या ग प्रगटली	न लागतां एक क्षण	५५
राम लक्ष्मण	भरत शत्रुघ्न	
चौघांमध्ये कोण	राज्य करी	५६

राम लक्ष्मण

भरत मनति

रामसीता वनीं
 मनीं भरत आठवी
 जटाधारी झाला
 भरत जणूं होई
 नको म्हणे राज्य
 बंधु नाहीं असा झाला
 नंदिग्रामीं राही
 तपश्चर्या घोर तपे
 धन्य रे भरता
 तुझी कीर्ति राहू
 धन्य रे भरता
 तुझ्या स्मरणें लोचन
 धन्य रे भरता
 आलेलें राज्य हातीं
 धन्य रे भरता
 आलेलें राज्य हाता
 राम चाले रथीं
 एवढ्या पृथ्वीवर
 राम चाले वाटे
 असे बंधु झाले थोडे
 राम चाले वाटे
 असे बंधु नाहीं कोटें
 राम चाले वाटे
 असा बंधु नाहीं झाला

गेले कीं काननांत
 दुःखीकष्टी ५७
 माय कैकेयी पाठवी
 नित्य त्यांना ५८
 निजतो सुखं भुई
 वनवासी ५९
 भरत कैकेयीला
 जगत्रयीं ६०
 सदा रामनाथ जपे
 भरत बंधु ६१
 धन्य रे तूं भाऊ
 चिरंजीव ६२
 धन्य रे तुझें मन
 भरुन येती ६३
 धन्य रे तुझी भक्ती
 सोडिलें तूं ६४
 धन्य रे तुझी निष्ठा
 सोडीयेलें ६५
 लक्ष्मण चाले पायीं
 असा बंधु झाला नाहीं ६६
 लक्ष्मण झाडी खडे
 पृथ्वीवरी ६७
 लक्ष्मण झाडी कांटे
 संसारांत ६८
 लक्ष्मण झाडी पाला
 भूमंडळीं ६९

लक्ष्मण झाडी माती

कोणी संग्रहालय ७०

लक्ष्मण फळ आणि

भाग्ये भेटे ७१

हिरवा मंडप जाईचा

पुत्र कौसल्याबाईचा ७२

पाणी नाहीं विसाणाला

लाविले ग पाषाणाला ७३

रामरायाची आंघोळी

तेथें काढीते रांगोळी ७४

रामराया संध्या करी

अमृतानें तांब्या भरी ७५

रामरायाची आरती

हात जोडून मारुती ७६

कुंवारणींची झाली दाटी

सीताबाई ७७

ब्राह्मणांची झाली दाटी

रामराया ७८

सवाष्णींची झाली दाटी

सीतादेवी ७९

रामरायाची बिछाई

सांवळी सीताबाई ८०

रामरायाची बिछाई

सांवळी सीताबाई ८१

सीता पुसते घोळानें

रामराया ग प्रेमानें ८२

राम चाले वाटी

असे बंधु झाले किती

राम सीता वनीं

असा बंधु त्रिभुवनीं

रामकुंडावरी

आंघोळीला आला

रामाच्या आंघोळीला

अमृताचे झरे

रामकुंडावरी

सांवळी सीताबाई

रामकुंडावरी

सांवळी सीताबाई

रामकुंडावरी

सभामंडपांत

रामकुंडावरी

परकर-चोळ्या वांटी

रामकुंडावरी

धोतरजोडे वांटी

रामकुंडावरी

हळदीकुंकू वांटी

रामकुंडावरी

तेथें पाय चेपी

रामकुंडावरी

तेथें विडा देते

रामाला आला याम

पाहतसे तिच्या मुखा

रामराया आला घाम	सीताबाई घाली वारा
पतिसंगतीत प्रेम	वनवास कंठी सारा ८३
रामरायाला पडसं	सीता देते त्याला आलं
पंचवटीमध्ये त्यांचे	पर्णकुटी घर झालं ८४
रामराया लावी	जाई-मोगऱ्याचीं फुलं
सांवळी सीताबाई	शिंपीतसे त्यांना जळं ८५
रामाला पुसते	सीता पांखरांचीं नांवें
रामरायानें हसावें	कौतुकानें ८६
सीता रागावली	रानीं रुसून बैसली
रामरायें हसवीली	स्पर्शमात्रं ८७
लक्ष्मण आणी	सितामाईला मोरपीसं
सांवळी सीताबाई	त्यांचे करीतसे पंखे ८८
राम-लक्ष्मण	जसे मोतीयांचे बाण
मध्ये शोभे सूर्यपान	सीताबाई ८९
राम-लक्ष्मण	मोतीयांची जोडी
मध्ये शोभते लालडी	सीताबाई ९०
रामलक्ष्मण	जसे धनुष्याचे बाण
मध्ये लावण्याची खाण	सीतादेवी ९१
राम-लक्ष्मण	जसे मोतीयांचे हार
शेवती सुकुमार	सीताबाई ९२
सीता वनवासी	झाडांशीं सांगे गोष्टी
दुष्ट ग रावण	तेथं टेवी पापी दृष्टी ९३
सोन्याच्या चोळीचा	मोह सीतेला सूटला
कोण प्रपंचीं वीटला	सर्व सुखा ९४
सीतेला लोभ जडे	रामराया मोह पडे
होणार तें तें घडे	लह्लाटीचें ९५

जटायु तो पक्षी	रामासाठीं मेला	
मरून धन्य झाला	संसारांत	९६
शबरीचीं बोरें	उष्टींमाष्टीं खाशी	
तूं रे दिसशीं अधाशी	रामराया	९७
शबरीचीं बोरें	उष्टींमाष्टीं खाशी	
शतजन्मांचा उपाशी	रामराया	९८
शबरीचीं बोरें	एकटा राम खाई	
सीतेचें त्याच्याशीं	मग गोड भांडण होई	९९
शबरीचीं बोरें	अमृताहून गोड	
कोण ठेविल त्यांना खोड	त्रैलोक्यांत	१००
शबरीचीं बोरें	रामें मटकावीलीं	
शबरी मुक्त केली	संसारांत	१०१
सीतेच्या शोधासाठीं	रामानें दिली सरी	
मारुति ग राया	मग पडला विचारीं	१०२
सीतेच्या शोधासाठीं	रामानें दिली माळ	
समुद्र लंघुनी	गेलें अंजनीचें बाळ	१०३
अशोकाचे खालीं	सीता रडतसे	
मारुती देतसे	आश्वासन	१०४
अशोकाचे खालीं	सीताबाई शोक करी	
हनुमंतें खूण दिली	रामरायाची	१०५
अशोकाचे खालीं	सीतेची गळेसरी	
तेथें मारुतीची फेरी	रात्रंदीस	१०६
अशोकाचे खालीं	सीतेचा कमरपट्टा	
तेथें मारुती झपाटा	रात्रंदीस	१०७
अशोकाचे खालीं	सीताबाईचें कांकण	
तेथें मारुती राखण	रात्रंदिवस	१०८

अशोकाचे खालीं
तेथें मारुतीचा पथ

अशोकीचीं फुलें
फार आवडीचीं

अशोकाच्या झाडा
सीतादेवीच्या डोळ्यांचा
अशोकाचीं फुलें
पाहते कौतुकें

अशोकाच्या झाडा
नेत्र येतात भरोनी

अशोकवनाचीं
जानकीच्या नेत्रांतील

अशोकवनीच्या
जानकीचा त्यांना लागे

अशोकवनांत
परंतु सीता रडे

सागरावरतीं
दशरथाच्या पुत्राचा

सागरावरतीं
तुझ्यासाठीं ग सुंदरी

राम टाकी शिळा
रामाच्या नांवाची

हसून मारुती
देवा, तुमच्याहीपेक्षां

रामाच्या नांवानें
आणि शिवाशंकराच्या

सीताबाईची हो नथ
रात्रंदिवस १०९

शंदरी रंगाचीं
जानकीच्या ११०

फुलांचा नित्य बहर
त्याला मिळतो पाझर १११
झुबके झुबके
दुःखी सीता ११२

सीता घाली पाणी
रात्रंदीस ११३

कां हो सुकुमार फुलें
पोसलीं तीं नित्यजळें ११४

फुलांना कां गोड वास
नित्य नित्य श्वासोच्छ्वास

फुलांचा सडा पडे
रात्रंदीस ११६

सेतु बांधिला बाणांचा
पराक्रम ११७

सेतु बांधिला वानरीं
सीताबाई ११८

परि बुडाल्या त्या तळीं
शिळा परी तरे जळीं ११९

म्हणे रामा रघुनाथा
तुमच्या नांवाची योग्यता १२०

शिळा सिंधूत तरती
विषवेदना थांबती १२१

रामाच्या नांवानें	शिळा सागरीं तरती	
संसारीं त्याच्या नांवें	जडमूढ उद्धरती	१२२
राम चाले वाटे	लक्ष्मण झाडी वाळू	
रामाचे बाण हळू	लंकेवरी	१२३
हस्ती झाले मस्त	गगनीं उडे राख	
रामाचे बाण लाख	लंकेवरी	१२४
हस्ती झाले मस्त	गगनीं उडे वाळू	
रामाचे बाण हळू	लंकेवरी	१२५
हस्ती झाले मस्त	गगनीं उडती दगड	
रामाचे बाण रगड	लंकेवरी	१२६
हस्ती झाले मस्त	गगनीं उडे रेंती	
रामाचे बाण येती	लंकेवरी	१२७
हस्ती झाले मस्त	गगनीं उडे चुना	
रामाचे बाण पुन्हा	लंकेवरी	१२८
हस्ती झाले मस्त	गगनीं उडे गोळा	
रामाचे बाण सोळा	लंकेवरी	१२९
हस्ती झाले मस्त	गगनीं उडे सूप	
रामाचे बाण खूप	लंकेवरी	१३०
हस्ती झाले मस्त	आकाशीं काळोख	
रामाचे बाण लाख	लंकेवरी	१३१
हस्ती झाले मस्त	गगनीं अंधार	
रामाची बाणधार	लंकेवरी	१३२
हस्ती झाले मस्त	गगनीं उडे माती	
रामाचे बाण येती	लंकेवरी	१३३
इंद्रजित मारी	लक्ष्मण ब्रह्मचारी	
रडते त्याची नारी	सुलोचना	१३४

बारा वर्ष राही
 म्हणून सौमिल
 मारिला इंद्रजित
 लक्ष्मणें घात केला
 रामाचें हृदय
 अग्नींत सीतेचें
 रामाचें हृदय
 फूल आग्नींत घालून
 पुष्पक विमानीं
 शोभली सांवळी
 सांवळी जानकी
 सीतेच्या तांडावरी
 भरता भेटला
 रामरायानें न्हाणीला
 भरताच्या पाठीवर
 बारा वरसांचे कष्ट
 बारा वरसांनीं
 हृदयीं दाटे प्रेमा
 कौसल्या माउली
 उमटेना शब्द ओठीं
 वाजंत्रीं वाजती
 राज्य-अभिषेक
 वाजंत्रीं वाजती
 रामाची आरती
 राम-लक्ष्मण
 सेवेशीं ब्रह्मचारी

निराहार ब्रह्मचारी
 रावणाच्या पुत्रा मारी १३५
 दिलो दऊत लेखणी
 भुजा दाखवी लिहूनी १३६
 कठिण वज्राचें
 सत्त्व पाही १३७
 जणूं कठिण पाषाण
 बघतसे १३८
 रामाच्या जवळी
 सीताबाई १३९
 रामरायाच्या मांडीवरी
 प्रसन्नता १४०
 भेटला हृदयाला
 नेत्रजळें १४१
 राम फिरवीतो हात
 दूर केले १४२
 कौसल्या भेटे रामा
 माउलीच्या १४३
 रामाला धरी पोटीं
 कांहीं केल्या १४४
 वाजती माळावर
 कौसल्येच्या बाळावर १४५
 चला सख्यांनो पहायाला
 जाते मारुतीरायाला १४६
 अर्धांगी सीता नारी
 मारुतिराय १४७

राम-लक्ष्मण	अर्धोंगी सीता शोभे	
सेवेशीं दास उभे	मारुतिराय	१४८
सतरंज्यांना ठसे	लोडांना। आरसे	
रामरायाच्या सभे बसे	मारुतिराय	१४९
सतरंज्यांना ठसे	शोभती कमानी	
रामरायाच्या दिवाणीं	मारुतिराय	१५०
शिंदेशाई तोडे	सिताबाईच्या हातांत	
रामरायाच्या रथांत	उजेड पडे	१५१
शिंदेशाई तोडे	राम सीतेला देणार	
रामरायाच्या रथांत	त्याचा उजेड पडणार	१५२
चला जाऊं पाहूं	रामरायाची बैठक	
शेजारीं रत्न टीक	सीताबाई	१५३
चला जाऊं पाहूं	रामरायाची बिछाई	
हासून विडा देई	सीताबाई	१५४
नदीपलीकडे	कोणाची पालखी	
रामरायाची जानकी	उतरली	१५५
मोठीं मोठीं मोतीं	रामरायाच्या सद्रथाला	
राणी मागते गजच्याला	सीताबाई	१५६
मोठीं मोठीं मोतीं	रामरायाच्या कोटाला	
राणी मागते गोटाला	सीताबाई	१५७
मोठीं मोठीं मोतीं	रामरायाच्या पगडीला	
राणी मागते बुगडीला	सीतादेवी	१५८
शिंदेशाई तोडे	सीताबाई कधीं केले	
राम इंदूराला गेले	जव्यांसाठीं	१५९
शिंदेशाई तोडे	राम सीतेला देणार	
पंचवटीचे सोनार	कारागीर	१६०

मोठीं मोठीं मोतीं	रामरायाच्या पलंगाला
राणी मागे लवंगाला	सीतादेवी १६१
मोठीं मोठीं मोतीं	रामरायाच्या जोडयाला
राणी मागते तोडयाला	सीतादेवी १६२
राम रथामध्ये	लक्ष्मण जोडयावरी
मधून जाते डोली	जानकीची १६३
सीतेला डोहाळे	रामाला काय कळे
निंबीणी रस गळे	शेल्यावरी १६४
सीतेला डोहाळे	रामाला सांगावं
रुमालीं आणावे	बाळआंबे १६५
सीता वनवासी	दगडाची केली उशी
अंकुश बाळ कुशी	वाढतसे १६६
सीता वनवासी	दगडाची केली उशी
एवढ्या अरण्यांत	तिला झांप आली कशी १६७
सीता वनवासी	वनीं कंटकांची दाटी
पांचा महिन्यांचा	अंकुश बाळ पोटीं १६८
सीता वनवासी	दगडाची करी गादी
एवढ्या अरण्यांत	तिला झांप आली आधीं १६९
सीता वनवासी	दगडाची केली बाज
अंकुश बाळा नीज	वनामध्ये १७०
पांच महिन्यांचा	अंकुश असे पोटीं
घोर अरण्यांत	सीतामाई केर लोटी १७१
बाणांमागें बाण	बाण येती मागें-पुढें
रामाच्या बाणांचे	लवांकुशां कडी-तोडे १७२
बाणामागें बाण	बाण येती ग पीवळे
रामाशीं लढती	लवांकुश ग कोवळे १७३

बाणामागें बाण
 रामाच्या बाणांचा
 सीतेला सासुरवास
 सीता गेली निजधामा
 सीतेला सासुरवास
 सीता गेली निजधामा
 सीतेला वनवास
 तिनें बारा वर्षे वेणी
 सीतेला सासुरवास
 बारा वर्षे दिला
 सीतेला डोहाळे
 राम नाहीं दाखवीले
 सीता सांगे कथा
 पापिष्ठा रावणाची
 राम गेले वना
 राज्य दिलें बिभीषणा
 सीता सांगे स्वप्न
 सवतीवरी कन्या
 सीता सांगे स्वप्न
 राम लंकेवरी
 सीता सांगे स्वप्न
 इंद्रजीत मारी
 सीता सांगे स्वप्न
 राक्षस वानरीं
 सीतेच्या श्रापानें
 वानर म्हणती

बाण येती झराझरा
 लवांकुशां कडदोरा १७४
 असा केला केसोकेसीं
 तिनें वांटला देशोदेशीं १७५
 असा केला परोपरीं
 तिनें वांटला घोघरीं १७६
 कैकेयीनें नेली फणी
 वर्ज्य केली १७७
 कैकेयीनें केला
 वनवास १७८
 कैकेयीनें केले
 बारा वर्षे १७९
 आपुल्या कर्माची
 लंका जळली १८०
 मारिलें रावणा
 सोनियाचें १८१
 ऐक रे शहाण्या
 देऊं नये १८२
 ऐक मंदोदरी
 स्वार झाले १८३
 ऐक मंदोदरी
 लक्ष्मण १८४
 ऐक मंदोदरी
 संहारीले १८५
 डोंगर जळती
 रामनाम १८६

सीतेच्या श्रापानें	लंकेची झाली होळी	
तांडें झालीं काळीं	वानरांचीं	१८७
आधीं नमन करूं	अंजनीच्या सुता	
मारुति हनुमंता	रामभक्ता	१८८
आधीं नमन करूं	अंजनीबाईला	
मग मारुतिरायाला	तिच्या पुत्रा	१८९
अंजनीबाई म्हणे	बाळ माझा बळीवंत	
द्रोणागिरी पर्वत	उचलीला	१९०
वडींत आणीला	पर्वताचा चेंडू	
हनुमंत वंदू	रामदूत	१९१
मनाचाही वेग	मारुतीच्या मार्गे	
लंकेला रागें रागें	जाळीतसे	१९२
एकाच उडींत	समुद्र ओलांडी	
जाऊन सीता वंदी	रामदूत	१९३
रामाचा सेवक	मारुतिराय तो मानाचा	
विडा पिकल्या पानांचा	सुकुनी गेला	१९४
पहाटेच्या प्रहर रात्रीं	मला वेशीकडे जाणें	
त्याचें दर्शन आहे घेणें	मारुतिरायाचें	१९५
राम राम म्हणत	दारावरून कोण गेला	
रामराया तुझा चेला	मारुतिराया	१९६
राम राम म्हणुनी	नदींत कोण गेला	
रामराया तुझा चेला	मारुतिराया	१९७
माझा ग दयाळु	वेशीच्या बाहेर उभा	
मारुतिरायाचा	शंदरी लाल झगा	१९८
रामाच्या बैसली	अर्धांगी सीता नारी	
सेवेला ब्रह्मचारी	मारुतिराय	१९९

धन्य ग यशोदा	नेसली कशीदा	
मांडीये मुकुंदा	न्हाणयिलें	२००
दैवाची यशोदा	नेसली पीवळें	
मांडीये सांवळें	परब्रह्म	२०१
दैवाची यशोदा	नेसली शेलारी	
बैसली श्रीहरी	दूध पाजूं	२०२
दैवाची यशोदा	नेसली पातळ	
मांडीये घननीळ	नाचतसे	२०३
कृष्णाची यशोदा	नेसली जरतारी	
मांडीये मुरारी	दूध पीई	२०४
यशोदेच्या निःच्या	कृष्ण धरून उभा राही	
चंद्रना म्हणे देई	खेळावया	२०५
गायींना चारीतो	यमुनेच्या तटीं	
भक्तांना संकटीं	सांभाळीतो	२०६
कृष्ण टाकी उडी	कळंब कडाडला	
शेष दणाणला	पाताळांत	२०७
कृष्ण उडी टाकी	कळंबाच्या मेजें	
यमुने पाणी तूजें	गढूळलें	२०८
गाईगुरें चारी	वाजवीतो पांवा	
गोपाळकृष्ण ध्यावा	गोकुळींचा	२०९
खांदीये घोंगडी	अघरीं धरीं पांवा	
गोपाळकृष्ण गावा	गोकुळींचा	२१०
हार्तीं शोभे काठी	गवळे संवगडी	
खांदीये घोंगडी	कृष्णजीच्या	२११
मोरमुगुट माथां	गळा वनमाळा	
स्मरावा सांवळा	गोकुळींचा	२१२

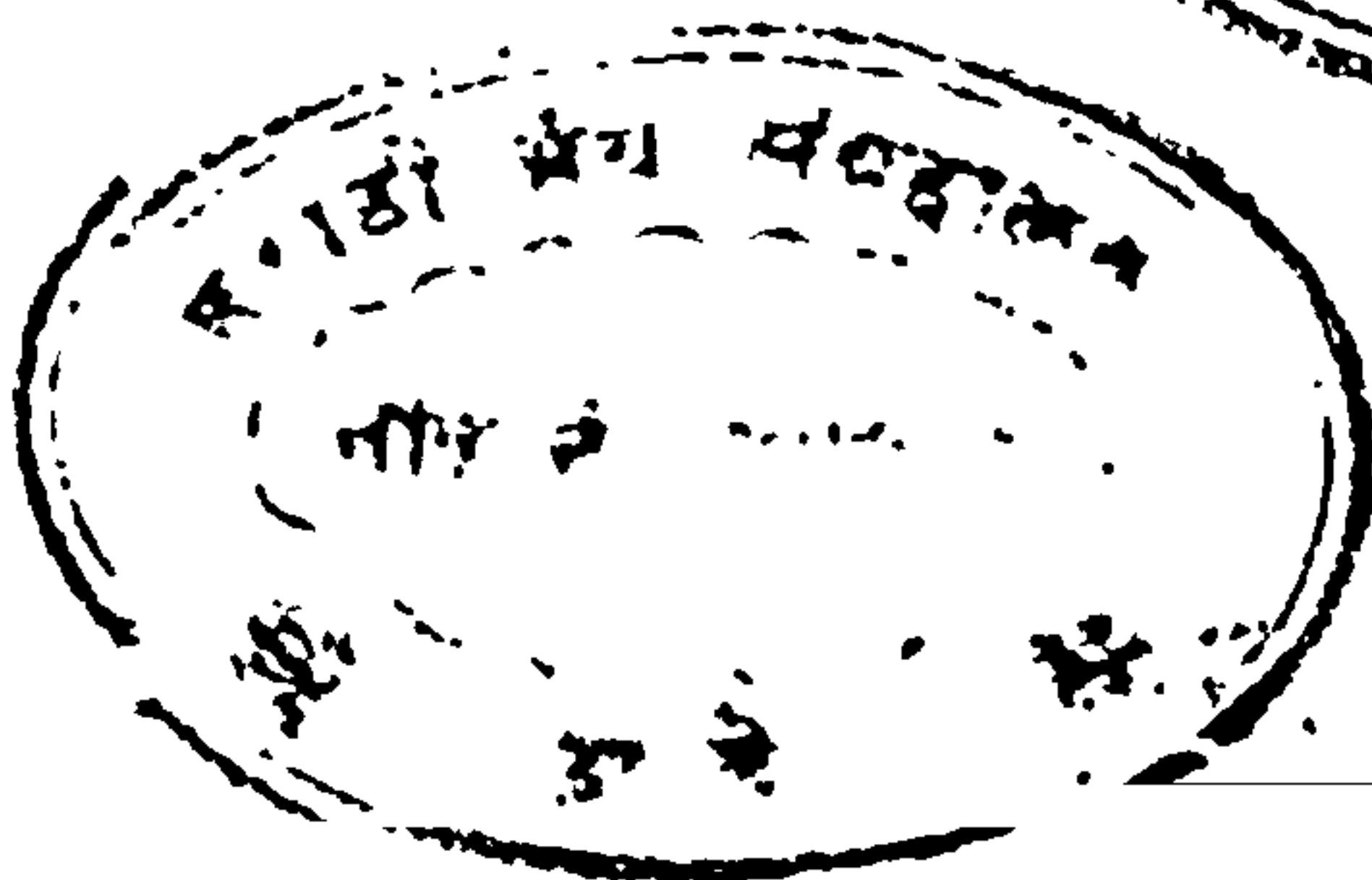
गोपाळकाला करी	यमुनेच्या तीरीं	
होऊन गोवारी	नंदजीचा	२१३
दैवाचा तूं नंद	धन्य दैवाची यशोदा	
आनंदाच्या कंदा	खेळवीलं	२१४
ज्याच्या नांवें होतीं	संसारंत मुक्त	
यशोदा बांधीत	त्याला दावें	२१५
राक्षस संहारी	काळीया विदारी	
यशोदा त्याला मारी	वेताटीनं	२१६
तोंडांत दाखवी	विश्व ब्रह्मांड सगळें	
तेव्हां यशोदे कळलें	बाळरूप	२१७
कृष्णं काळीयाची	मदींयेली फणी	
काढीयेला मणी	मस्तकींचा	२१८
गोविंद गोविंद	गोविंद ध्यानीं मनीं	
गोविंद गोपांगणीं	क्रीडा करी	२१९
वाजवून पांवा	वेध लावी सर्वा	
गोपाळकृष्ण ध्यावा	गोकुळींचा	२२०
दहीं, दूध, लोणी	चोरून वांटीतो	
कौतुक करीतो	बाळकृष्ण	२२१
कां ग सखी तुझे	ढोळे लाल धुंद	
काननीं गोविंद	वाजवीतो	२२२
गोवर्धनगिरी	बोटानें उचली	
वाढतो गोकुळीं	कंस शत्रु	२२३
गायी गोवर्धनीं	चरती बारा रानें	
पांवा जनार्दन	वाजवीला	२२४
यशोदा म्हणते	कृष्ण माझा वरसाचा	
कसा तो गोरसाचा	नाश करी	२२५

कृष्णनाथ काळा	जसा उडीदाचा दाणा	
सोळा सहस्र गोपांगना	भुलवील्या	२२६
माझ्या दारावरून	रंगीत गाडी गेली	
कृष्णानें राधा नेली	गोकुळांत	२२७
वाढतां वाढतां	सुटे द्रौपदीची चोळी	
गोविंद सांभाळी	तिची लाज	२२८
चतुर्भुज केली	द्रौपदी निज सखी	
भक्तांची लाज राखी	भगवंत	२२९
दोन हातीं वाढी	दोन हातीं बांधी	
सांवळी द्रौपदी	मांडवांत	२३०
राजसूय यज्ञीं	दुर्जन हासले	
चतुर्भुज देवें केलें	द्रौपदीला	२३१
राजसूय यज्ञीं	द्रौपदीचें तुटे बिरडें	
चतुर्भुज कीं गोविंदें	तिला केलें	२३२
जाहलें कौतुक	टकमक पाहती	
पाठीराखा कमळापति	द्रौपदीचा	२३३
पाठीची बहीण	सुभद्रा होती जरी	
प्रीती द्रौपदीच्या वरी	गोविंदाची	२३४
राजसूय यज्ञीं	द्रौपदी वाढी मीठ	
नथींतील टीक	झळाळती	२३५
राजसूय यज्ञीं	द्रौपदी वाढी ताक	
तिच्या दंडांतील वांक	झळाळली	२३६
राजसूत्र यज्ञीं	द्रौपदी वाढी मट्टा	
कमरेचा कम्मरपट्टा	झळकला	२३७
राजसूय यज्ञीं	द्रौपदी वाढी भात	
नाकांतील नथ	झळकली	२३८

राजसूय यज्ञीं गळ्यांतील सरी	द्रौपदी वाढी खीरी झळकली	२३९
राजसूय यज्ञीं हातांतील तोडे	द्रौपदी वाढी वडे झळकले	२४०
राजसूय यज्ञीं कृष्णाचें पान कोणचें	द्रौपदी वाढी लोणचें विचारीत	२४१
राजसूय यज्ञीं कृष्ण सांगें अर्जुनाला	घंटानाद झाला शुकमहाराज आला	२४२
राजसूय यज्ञीं झाली गोपाळकृष्णाची	पूजा झाली ग कोणाची गोविंदाची	२४३
द्रौपदीमाई म्हणे मायेचा कृष्णनाथ	नव्हे माझा सखा भाऊ किती त्याची वाट पाहूं	२४४
द्रौपदीमाई म्हणे कौरवांच्या सभे दुष्ट	जळो देवा माझें जिणें गांजीयेलें दुर्योधनं	२४५
वस्त्र फेडी दुर्योधन पाठीशीं दामोदर	पहिला पीतांबर द्रौपदीच्या	२४६
वस्त्र फेडी दुर्योधन पाठीशीं चक्रपाणी	दुसरी पैठणी द्रौपदीच्या	२४७
वस्त्र फेडी दुर्योधन पाठीशीं मुरारी	तिसरी वळरी द्रौपदीच्या	२४८
वस्त्र फेडी दुर्योधन पाठीशीं सांवळा	चवथा ग शेला द्रौपदीच्या	२४९
वस्त्र फेडी दुर्योधन पाठीशीं घननोळ	पांचवें अमोल द्रौपदीच्या	२५०
वस्त्र फेडी दुर्योधन पाठीशीं कंसारी	सहावें जरतारी द्रौपदीच्या	२५१

वधें फेडुनीयां	पापी चांडाळ दमळा	
कैवारी कृष्ण झाला	द्रौपदीचा	२५२
तुळशीपानांच्या	लावील्या पत्रावळी	
जेवीले वनमाळी	द्वारकेंत	२५३
देव भावाचा भुकेला	विदुराच्या कण्या खातो	
अर्जुनाचे घोडे धुतो	नारायण	२५४
देव भावाचा भुकेला	विदुराच्या कण्या भक्षी	
अर्जुनाचे घोडे रक्षी	नारायण	२५५
पांडवांचीं घरें	सोनियाच्या भिंती	
एवढ्या इमारती	सोडून गेले रात्रीं	२५६
चक्रव्यूहीं शिरे	पुत्र प्रतापी पार्थाचा	
भाचा प्रत्यक्ष कृष्णाचा	अभिमन्यु	२५७
चक्रव्यूहीं शिरे	लाडका अर्जुनाचा	
पति उत्तरावाईचा	अभिमन्यु	२५८
अभिमन्यु बाळ	सिंहाचें ग पिल्लूं	
लागले सारे पळूं	कौरवांचे	२५९
अभिमन्यु बाळ	गरुडाचें पिल्लूं	
लागले सारे पळूं	कौरवांचे	२६०
अभिमन्यु बाळ	सर्व मिळून मारिती	
अधर्मयुद्ध करिती	द्रोणादीहि	२६१
उत्तरेचा कंथ	लढून पडला	
पाय त्याला हो मारीला	जयद्रथें	२६२
गोविंद गोविंद	मुखानें म्हणत	
रणांत पडत	अभिमन्यु	२६३
गोविंद गोविंद	मंजुळ सुखीं वाचा	
पति पडे उत्तरेचा	रणांगणीं	२६४

दुरून दिसतो	सोन्याचा कळस	
कृष्ण-अर्जुनांचा रथ	येत असे	२६५
कळीचा नारद	त्रैलोक्यांत हिंडे	
दुष्टांचे धिंडवडे	करीतसे	२६६
कळीचा नारद	उभारीतो शेंडी	
विणा तो खाकुंडीं	शोभे सदा	२६७
कळीचा नारद	उडते त्याची शेंडी	
उच्चार सदा तोंडीं	रामनामाचा	२६८
कळीचा नारद	त्याचें रूप कोणा कळे	
दुष्टांचा गर्व गळे	त्याच्यामुळें	२६९
वाल्याचा वाल्मीकि	नारदानें केला	
असा कोण आहे	संतीं नाहीं उद्धरीला	२७०
तुळशी करूं पूजा	तुळशीला आल्या शिंगा	
पतिव्रता माझी गंगा	उषाताई	२७१
तुळशी ग बाई	हिरवा तुझा पाला	
सत्यभामेनें गोविंदाला	दान दिलें	२७२
तुळशीला पाणी घाली	तुळस कांवेळी	
पुत्र मागते सांवळी	उषाताई	२७३
तुळशी ग बाई	तुझा जन्म रानविनीं	
बैस अंणणांत	जागा देतें वृंदावनीं	२७४
तुळशीला पाणी घाली	तुळशीखाळीं बसे	
प्रत्यक्ष गंगा दिसे	मायबाई	२७५
सकाळीं उठोनी	तांड पाहिलें एकीचें	
माझ्या जिवाच्या सखीचें	तुळशीबाईचें	२७६
तुळस पिकली	तिला आल्या शिंगा	
तिला पाणी घाली	माउली माझी गंगा	२७७

[illegible]

प्रकरण सहावें तीर्थक्षेत्रें, पुरेंपट्टणें

रसपरिचय

महाराष्ट्रांतील सर्वांत थोर नगरी कोणती ? जेथें साधुसंतांनीं प्रेमाचा पाऊस पाडला ती विठूची पंढरपुरी. पंढरपुराचें वर्णन करतां करतां बायकांना जणूं उचंबळून येत आहे. पंढरपुरास जावें, भीमेच्या, त्या चंद्रभागेच्या तीरावर क्षणभर उभें राहावें आणि मुक्त व्हावें :

जाऊं ग पंढरी
तेणें मुक्ती चारी

उभी राहूं ग भीवरी
येती हार्ती

पंढरपुरांतील आषाढी-कार्तिकीचा सोहळा कोण वर्णन करील ? परंतु ही थोडी चव व्या :

पंढरपुरांत
साधूला संत भेटे
वीण्याला लागे वीणा
यात्रेला येती झुंडी
टाळ-मृदंगांचा
गजर पुण्याचा

विण्याशीं वीणा दाटे
वाळवंटीं
दिंडीला भेटे दिंडी
पंढरीस
विठूच्या नामाचा
पंढरींत

आषाढीची यात्रा जमावी, प्रेमाचा पूर यावा, परंतु अशाच वेळीं एखादे वेळेस प्रचंड पाऊस पडून चंद्रभागेस पूर यावा. मग कोण गडबड ! कोणी नारळ फोडतात, कोणी पाणी उतरावें म्हणून लिंबू फेकतात :

भरली चंद्रभागा
नेला नारळ फोडाया
भरली चंद्रभागा
जाणें आहे सातान्यालां

नाव निघाली बुडाय
रखुमाईला
लिंबू दाका उतान्याला
भाईरायाला

परंतु पूर ओसरत नाही. पाण्याचा लाटा आपटत असतात. इतरांची गोष्ट दूरच राहो; परंतु प्रत्यक्ष विठोबाचाहि टाळ-वीणा भिजतो, रखुमाईची चोळी शेवटीं उंचावर वाळत घालण्यांत येते :

भरली चंद्रभागा	पाणी करी सणासणा
भिजला टाळवीणा	विठ्ठलाचा
भरली चंद्रभागा	पाणी लागलें भिंतीला
चोळी वाळते खुंटीला	रखुमाईची

पंढरपुरांत फुलांना तोटा नाही. तुळशीच्या बागा, झेंडू, जिकडे तिकडे फुलेंच फुलें :

पंढरीसी जातां	पंढरी लाललाल
पेरिली मखमल	विठ्ठलाची
पंढरीसी जातां	पंढरी हिरवीगार
तुळशीला आला भर	विठ्ठलाच्या

माळणी विठोबाला व रखुमाईला फुलांचे शृंगारसाज करतात :

पंढरपुरांत	माळिणी ठमा रमा
फुलांचा पायजमा	विठ्ठलाला
पंढरपुरांत	माळिणी उंच काठी
फुलांची चिंचपेटी	रखुमाईला

पंढरपुरांतील सर्वच वस्तु पवित्र. अणुरेणु पवित्र. बायका म्हणतात, “पंढर-पुरांतील वस्तूंचीं रूपें आम्हांला धारण करूं देत” :

पंढरपुरींची	होईन वेळणी
वाढीन साखरफेणी	विठ्ठलाला
पंढरपुरींची	होईन परात
वाढीन साखरभात	विठ्ठलाला

मला परात होऊं दे, वेळणी होऊं दे, गडू होऊं दे, मला पक्षी होऊन शिखरावर बसूं दे, पायरी होऊन संतांच्या पायांच्या धुळीनें पवित्र होऊं दे. सारें जीवन जणूं सेवेचें साधन व्हावें अशी उत्कटता या ओव्यांत आहे.

पंढरपुरींचा

झाडीन चारी वाटा

होईन खराटा

विठ्ठलाच्या

विठोबा-रखुमाईच्या संसाराचें वर्णन आहे. विठोबा बाजार करायला जातो; परंतु साधुसंत भेटतात. तो लौकर कसचा येतो ?

विठोबाला रात्र झाली

रुक्मिणी दरवाजांत

पंढरीच्या बाजारांत

वाट पाहे

विठोबाला उपवास असावा. रखुमाई राणी त्याला फराळासाठीं पेढे नेते, अशी गंमत आहे.

त्या विठ्ठलाशिवाय आम्हांला कोणाचा आधार ? तो विठोबाच सारें कांहीं :

विठोबा माझा बाप

बहीण चंद्रभागा

रखुमाई माझी आई

पुंडलीक माझा भाई

असें हें नातें स्त्रियांनीं जोडलें आहे.

पंढरपुराला जाण्याचा रस्ता नीट ठेवावा. परंतु एखादा रस्त्यांतून खणून माती नेतो. खळगे पडतात. गाड्या उलटतात :

पंढरीची वाट

गाडी बुक्क्याची उधळली

कोणा पाप्यानें नांगरीली

विठ्ठलाची

पंढरपूरचा जसा महिमा, तसाच कोल्हापूरच्या अंबाबाईचाहि :

चला जाऊं पाहूं

ओंवियांत गाऊं

कोल्हापुरीं राहूं

अंबाबाई

अंबाबाईच्या देवळाभोंवतीं सर्व कारागिरांची वस्ती. तेथे तांबट आहेत, सोनार आहेत; दागिने पटवणारे पटवेकरी आहेत. विणकराहि सभोंवतीं आपले माग चालवीत आहेत. व अंबाबाईचा पीतांबर विणीत आहेत. शहराच्या बुरुजांवर तोफा आहेत, दरवाजाजवळ अंबाबाई रक्षणार्थ बसली आहे :

कोल्हापूर शहरीं

वेशीच्या पहिल्या तोंडीं

बुरुजाबुरुजा भांडीं

अंबाबाई

पुण्याच्या पर्वतीचें वर्णन नंतर दिलें आहे. पुढील प्रसिद्ध ओंवी सर्वास माहिती आहे :

येथून नमस्कार
दुष्टांच्या संगतीला

पुण्याच्या पर्वतीला
लागूं नये

कोणी बांधली ही पर्वती ? तिचे सोन्याचे कळस कोणी केले ?

पर्वती पर्वती
प्रिय दैवत पेशव्यांचें

तिला कळस सोन्याचे
नवें झालें

आणि ती तुळशीबाग !

चला जाऊं पाहूं
नित्य पोषाक पिवळा

तुळशीबागेचा सांवळा
रामरायाचा

मैत्रिणी जमलेल्या असाव्यात; आपापल्या गांवांहून त्या आलेल्या असतात. कोणी वाईची, कोणी पुण्याची, कोणी सातान्याची, कोणी कोल्हापुरची. मग आपापल्या गांवाची बढाई त्या सांगतात. वाईवाली म्हणते :

काय सांगूं वाई
तटाखालून कृष्णाबाई
काय सांगूं वाई
हिरे जडले सिंहासना
पुणें झालें जुनें
सवाई झेंडा मोठा

वाई देशाची बढाई
वाहतसे
वाई देशाची रचना
कृष्णाबाईच्या
वाईला बारा पेठा
कृष्णाबाईचा

परंतु सातारकरणि काय म्हणते ऐका :—

पुणें झालें जुनें
जळमंदिराची हवा

सातारा नित्य नवा
चला घेऊं

सातान्याजवळ समर्थांचा सज्जनगंड, ती माहुली, तेथील ती कुन्याची समाधि, तेथील अहिल्याबाईनें बांधलेलें मंदिर ! सातान्याची सर कोणाला येईल ?

परंतु कोल्हापूरची म्हणते :

पुण्याची थोरवी
सर्वांना हारवी

सातारा नुरवी
कोल्हापूर

आणि ती इंद्रायणीच्या तीरावरची आळंदी !

आळंदीला जावें
तेथें श्रीज्ञानदेवें

जीवें जीवन्मुक्त व्हावें
दिव्य केलें

तसेंच तें देहू गांव; ही गोड ओंवी ऐका :

देहूला जाऊन
अंतरीं स्मरावा

देह विसरावा
तुकाराम

देहूचें भाग्य कोणी वर्णावें ? तेथील अणुरेणूतूनसुद्धां 'विट्टल विट्टल' आवाज येत असेल :

देहूचा अणुरेणु
लोकां उद्धरील

गर्जे विट्टल विट्टल
क्षणामार्जी

आणि कोंकणांतील तें परशुरामाचें देवस्थान ! तेथील ती पाखाडी, ती चढायला कठीण असलेली चढण. आई मुलाला म्हणते :

भार्गवराम देवाजीची
येथून पायां पड

पायठणी अवघड
गोपू बाळा

त्यां देवळाला चुना किती लागला, उत्सवांत जेवण्याचे वेळेस सार करतांना चिंच किती लागते, याचीं गमतीवर वर्णनें आहेत :

तिन्ही देवांमध्ये
सव्वाखंडी चिंच
तिन्ही देवांमध्ये
सव्वाखंडी चुना

भार्गवराम उंच
उत्सवाला
भार्गवराम जुना
देवळाला

असा हा भार्गवराम; त्याच्या पूजेला रोज कस्तुरी. आणि एक सखी म्हणते :

कस्तुरीचा वास
आल्यें सख्याला भेटूनी

माझ्या ओच्याला कुठूनी
भार्गवरामा

आणि हिंदुस्थानच्या दक्षिणेकडचा तो रामेश्वर— त्याचें एका ओंवींतील वर्णन वाचा :

देवांमध्ये देव
त्याच्या दांदावर

रामेश्वर अति काळा
रुद्राक्षांच्या रुळती माळा

चिंचवड, नरसोबाची वाडी, खंडोबा यांचींहि वर्णनें आहेत :

खोबऱ्याच्या वाढ्या
देव भंडारा खेळला

हळदी भरल्या
जेजूरीचा

कोंकणांतील राजापूरच्या गंगेचेंहि वर्णन करणाऱ्या किती तरी ओंव्या आहेत :

गंगाबाई आली
राजापुराला वेढून

तळकातळ फोडून
वस्ती झाली

आणि प्रसिद्ध मुंबापुरी. तेथील ती मुंबादेवी :

मुंबईची मुंबादेवी
निरी पडली शंभर

तिची सोन्याची कंबर
पैठणीची

मुंबईच्या व्यापाराचें वैभव वर्णिलेलें आहे :

मुंबईची मुंबादेवी
सव्वा लक्ष तारूं

तिची सोन्याची पायरी
उभें कोटाच्या बाहेरी

परंतु मुंबई नवीन चालीरीतीची होते. सुधारणा येतात :

मुंबई मुंबई
केरव्यावांचून

सारी मुंबई रांगडी
कोणी भरेना बांगडी

साऱ्या बायकांना केरवा हातांत हवा; परंतु आज केरवाहि मागासला. आतां रेशमी बांगडी हवी. आणि मुंबईच्या नळांवरची ही टीका ऐका. कोंकणांत लांब असलेल्या विहिरींवरून ज्यांना पाणी आणावें लागतें अशा बायकांनीं ही ओवी रचिली असावी :

मुंबईच्या बायका
नळ नेले चुलीपाशीं

आहेत आळशी
इंग्रजांनीं

इंग्रजांच्या कर्तृत्वाचें हें वर्णन आहे :

मुंबई शहरांत
पाण्याचे केले खेळ

घरोघरीं नळ
इंग्रजांनीं

बडोदें शहराच्या कांहीं गमतीदार ओंव्या मिळाल्या. कोणत्याहि शहरांत नवीन रचना करायची असली म्हणजे पाडापाड करावी लागते; जुनीं घरे पाडावीं लागतात. नवीन रस्ते करावे लागतात; लोकांना नुकसानभरपाई दिली तरी ते असंतुष्ट असतात. आणि बायकांना तर जुनें घरदार जाणें म्हणजे फार

वाईट वाटतें. इतकी वर्षे सांभाळलेलें नष्ट व्हावें याचा त्यांना राग येतो. बडोदें शहरांत सुंदर प्रशस्त रस्ते आहेत; परंतु कोणी तरी बाई कुरकुर करते :

बडोदें शहरांत
मोठ्या ग रस्त्यांसाठीं
राणीच्या हातींचा
वाडे पाडून बडोद्या

पाडीलें जुने वाडे
नवे लोक झाले वेडे
राजा झाला ग पोपट
रस्ते केले ग सपाट

परंतु कांहींनीं अशी कुरकुर केली, तर कांहींना या गोष्टीचा अभिमान वाटतो :

बडोदें वाढलें
डोळे दिपवीती

रस्ते नि इमारती
पाहणारांचे

या ओंवीत जरा उपहासहि आहे का ? बडोदें वाढलें; रस्ते नि सुंदर इमारती वाढल्या; परंतु माणसांचीं मनें वाढलीं का ? मोठ्या रस्त्यांवरून हिंडणारांचीं, मोठे रस्ते करणारांचीं मनें मोठीं झालीं का ? एक बाई म्हणते “ हो ” :

सयाजीराव महाराज
राज्यकर्ते अभिमानी

बडोद्याचे धनी
जनतेचे

जनतेचा अभिमान धरणारे श्रीसयाजीराव आहेत :

बडोदें शहरांत
प्रजेवर करती माया

वडांची थंड छाया
सयाजीराव

वटवृक्षाच्या शीतळ छायेप्रमाणें महाराज प्रजेवर छाया करतात असें हें वर्णन आहे.

अनेक तीर्थक्षेत्रांचें एकेका ओंवीत वर्णन आहे. आणखीहि ओंव्या असतील; परंतु मला थोड्याशा मिळाल्या. कोंकणाचें हें वर्णन ऐका :

समुद्राच्या कांठीं
कृष्ण-अर्जुन बैसले
समुद्राच्या कांठीं
सुखानें हासले

कोंकण वसलें
रथावरी
कोंकण वसलें
नारळीत

नारळी-पोफळीच्या छायेत कोंकण सुखानें हसत आहे. आणि समुद्रांतले व डोंगरावरचे ते पहारा करणारे किल्ले :

कोंकणपट्टीचा

रत्नागिरी जिल्हा

जळीं स्थळीं किल्ला

पहारा करी

आणि मुंबई व अलीबाग यांच्यामध्ये आलेल्या खांदेरी-उंदेरींचें हें वर्णन वाचा :

खांदेरी उंदेरी

या दोघी जावा जावा

मध्ये ग कुलाबा

हवा घेई

अशीं हीं वर्णनें आहेत. अशा शेंकडों ओंव्या असतील. परंतु त्यांचा संग्रह कोण करणार ?

तीर्थक्षेत्रें, पुरेंपट्टणें : ओंव्या

पंढरीसी जातां

पंढरी पीवळी

आंत मूर्त सांवळी

विठ्ठलाची

१

पंढरपुरा जाऊं

भेटीला काय नेऊं

तुळशी बुक्क्याची

विठ्ठला प्रीत बहु

२

जाऊं ग पंढरी

उभी राहूं ग भीवरी

तेणें मुक्ति चारी

येती हातीं

३

पंढरीचा राणा

चला पाहायाला जाऊं

संसारांत होऊं

कृतकृत्य

४

पंढरपुरांत

होतो नामाचा गजर

नादानें अंबर

कोंदतसे

५

पंढरपुरांत

आषाढी कार्तिकी

सोहळा त्रैलोक्यां

असा नाहीं

६

पंढरपुरांत

विण्याशीं वीणा दाटे

साधूला संत भेटे

वाळवंटीं

७

वीण्याला लागे वीणा

दिंडीला भेटे दिंडी

यात्रेला येती झुंडी

पंढरीस

८

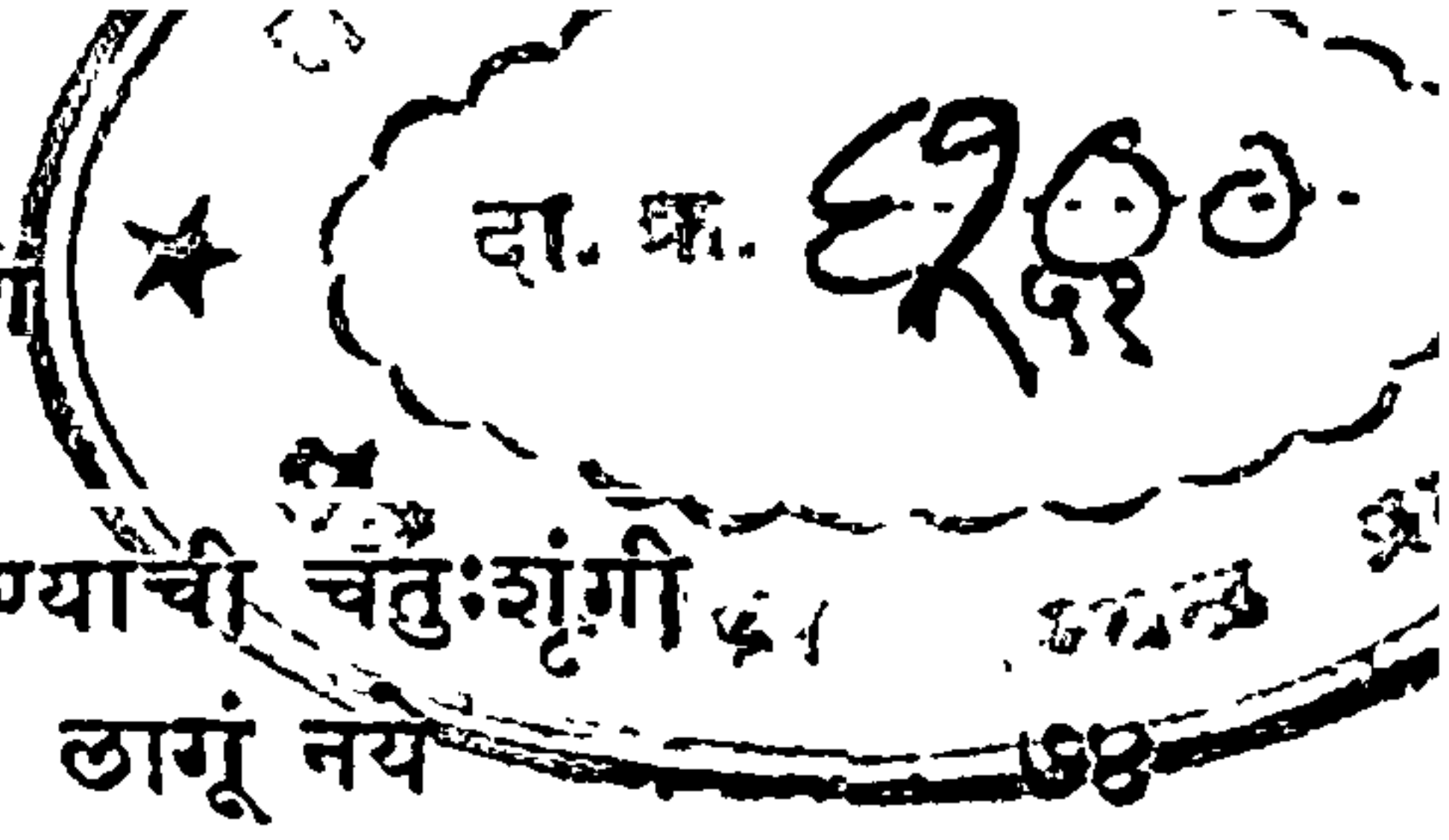
टाळ-मृदंगाचा	विठूच्या नामाचा	९
गजर पुण्याचा	पंढरींत	
पंढरपुरींचा	वेऊन जाऊं बुक्का	१०
संसारींच्या दुःखा	दूर करूं	
पंढरपुरींच्या	वेऊन जाऊं लाह्या	११
येतील आया-बाया	त्यांना देऊं	
पंढरपुरांत	कसला गलबला	१२
चंद्रभागे पूर आला	वाट नाही	
भरली चंद्रभागा	बुडाले हरिदास	१३
पितांबराची घाली कास	पांडुरंग	
भरली चंद्रभागा	नाव निघाली बुडाय	१४
नेला नारळ फोडाय	रखुमाईला	
भरली चंद्रभागा	लिंबू टाका उताऱ्याला	१५
जाणें आहे साताऱ्याला	भाईरायाला	
भरली चंद्रभागा	उतार दे ग माये	१६
पैलाड जाणें आहे	भाईरायाला	
भरली चंद्रभागा	पाणी करी सणासणा	१७
भिजला टाळवीणा	विठ्ठलाचा	
भरली चंद्रभागा	पाणी लागलें भिंतीला	१८
चोळी वाळते खुंटीला	रखुमाईची	
पंढरपुरांत	कसला गलबला	१९
सत्यभामेनें गोविंदाला	दान केलें	
पंढरीसी जातां	पंढरी लाल लाल	२०
पेरली मखमल	विठ्ठलाची	
पंढरीसी जातां	पंढरी हिरवीगार	२१
तुळशीला आला भर	विठ्ठलाच्या	

पंढरीसी जातां	उभी राहील खांबाशीं	
चुडे मागेळ देवाशीं	विठ्ठलाशीं	२२
गुलाबार्चीं फुलें	रुपयाला बारा	
हारतुरे गजरे करा	विठोबाला	२३
पंढरपुरांत	माळिणी ठमा रमा	
फुलांचा पायजमा	विठ्ठलाला	२४
पंढरपुरांत	माळिणी उंच काठी	
फुलांची चिंचपेटी	रखुमाईला	२५
माळ्याच्या मळ्यांत	माळिणी गाणीं गातीं	
पूजेला तुळशी नेती	विठ्ठलाच्या	२६
रुसली रखुमाई	बैतली वाळवंटीं	
धरिली मनगटीं	विठ्ठलानें	२७
चला जाऊं पाहूं	खिडकीं उभ्या राहूं	
पालखी येते पाहूं	विठ्ठलाची	२८
कोठें ग जातसां	जातसां लवलाहीं	
विठ्ठल-रखुमाई	पहावया	२९
कोठें ग जातसां	जातसां लगबगा	
भरली चंद्रभागा	बघावया	३०
पंढरपुरांत	रखुमाई सुगरीण	
पापड तिनें केले	चंद्रासारखी घडावण	३१
पंढरपुरांत	कशाचा वास येतो	
कस्तुरीचें माप घेतो	भाईराया	३२
पंढरपुरांत	काय मौज पाहायाची	
हंडी फुटली दह्याची	गोकुळांत	३३
पंढरपुरामध्यें	दुकानें गोळा केलीं	
रयाला जागा दिली	विठ्ठलाच्या	३४

पंढरपुरांत	काय बुक्क्याची धारण	
पुसे बंगल्यावरून	रखुमाबाई	३५
पंढरपूरची	होईन वेळणी	
वाढीन साखरफेणी	विठ्ठलाला	३६
पंढरपुरींची	होईन परात	
वाढीन साखरभात	विठ्ठलाला	३७
पंढरपुरींचा	होईन मी गडू	
वाढीन ग लाडू	विठ्ठलालां	३८
पंढरपुरींची	होईन मी घर	
तुपाची वाढीन धार	विठ्ठलाला	३९
पंढरपुरींचा	होईन कावळा	
बैसेन राऊळा	विठ्ठलाच्या	४०
पंढरपुरींची	होईन पायरी	
येतां जातां हरी	पाय टेवी	४१
पंढरपुरींचा	होईन खराटा	
झाडीन चारी वाटा	विठ्ठलाच्या	४२
पंढरपुरींची	होईन पोफळी	
सुपारी कोंबळी	विठोबाला	४३
विठोबाला रात्र झाली	पंढरीच्या बाजारांत	
रुक्मिणी दरवाजांत	वाट पाहे	४४
विठोबाला एकादशी	रखुमाई माडी चढे	
तबकीं आणी पेढे	फराळाला	४५
विठोबा माझा बाप	रखुमाई माझी आई	
मला पंढरीसी नेई	कृष्णाबाई	४६
विठोबा माझा बाप	रखुमाई माझी आई	
बहीण चंद्रभागा	पुंडलीक माझा भाई	४७

मजला नाहीं कोणी	तुजला आहरे माहीत	
यावें गरुडासहित	पांडुरंगा	४८
माझ्या धांवण्याला	कोण धांवेळ दूरचा	
राजा पंढरपूरचा	पांडुरंग	४९
विठोवा माझा बाप	माहेर माझें करी	
पिंजरेनें ओटी भरी	रखुमाबाई	५०
विठोवा माझा बाप	रखुमाई माझी आई	
त्या नगरीचें नांव काई	पंढरपूर	५१
पंढरीची वाट	कोण्या पाण्यानें नांगरीली	
गाडी बुक्क्याची उधळली	विठ्ठलाची	५२
समुद्र आटला	मासा करपला	
शेला झळकला	विठ्ठलाचा	५३
भाजी द्या भाजी द्या	भाजी द्या माठाची	
आली गवळण थाटाची	मथुरेची	५४
भाजी द्या भाजी। द्या	भाजी द्या भेथीची	
आली गवळण प्रीतीची	द्वारकेची	५५
दहीं द्या दहीं द्या	दहीं द्या गोड गोड	
आली गवळण गोड	गोकुळींची	५६
चला जाऊं पाहूं	कोल्हापुरीं राहूं	
ओंवियांत गाऊं	अंबाबाई	५७
कोल्हापूर शहर	भोंवतीं सोनार	
घडवीती चंद्रहार	अंबाबाईचा	५८
कोल्हापूर शहर	भोंवतीं तांबट	
नवें घडवीती ताट	अंबाबाईला	५९
कोल्हापूर शहर	भोंवतीं पटवेकरी	
पटवीली गळेसरी	अंबाबाईची	६०

कोल्हापूर शहर विणीती पीतांबर	भोंवतीं विणकर अंबाबाईचा	६१
कोल्हापूर शहर फुलांच्या झुबक्यांत	पाण्याच्या डबक्यांत अंबाबाई	६२
कोल्हापूर शहर वस्ती केली तुझ्यामुळं	विंचवांचं तळं अंबाबाई	६३
कोल्हापूर शहर पांच शिखरं लहानथोर	दुरून दिसे मनोहर अंबाबाईचीं	६४
येथून नमस्कार माझी विनंति आईक	महादरवाजासन्मुख अंबाबाई	६५
येथून नमस्कार आली रथांत बैसून	महादरवाजापासून अंबाबाई	६६
कोल्हापूर शहरीं वेशीच्या पहिल्या तोंडीं	बुरुजा बुरुजा भांडीं अंबाबाई	६७
येथून नमस्कार दुष्टांच्या संगतीला	पुण्याच्या पर्वतीला लागूं नये	६८
पर्वती पर्वती हिराबागेची शेवती	सान्या पुण्याच्या वरती फुलूनी गेली	६९
पर्वती पर्वती तेथून कृपा करीती	सान्या पुण्याच्या वरती देवदेव	७०
पर्वती पर्वती धरण बांधिलं खालती	सान्या पुण्याच्या वरती इंग्रजांनीं	७१
पर्वती पर्वती दक्षिणा विद्वानांना	पर्वतीचा रमणा वांटतात	७२
पर्वती पर्वती प्रिय दैवत पेशव्यांचं	तिला कळस सोन्याचे नवं झालं	७३

येथूनी नमावी
दुष्टांच्या ग संगीं

चला जाऊं पाहूं
नित्य पोषाख पीवळा
चला जाऊं पाहूं
जिवाला आराम

पुणें झालें जुनें
सवाई झेंडा मोठा
काय सांगूं बाई
तटाखातून कृष्णाबाई

काय सांगूं बाई
हिरे जडले सिंहासना
पुणें झालें जुनें
जळमंदिराची हवा

जाईन साताऱ्या
चढण नाहीं अवघड
जाईन साताऱ्या
पाहीन कावड

जाईन साताऱ्या
तेथें वाहते माउली

जाईन साताऱ्या
तेथें ग कुत्र्याची

जाईन साताऱ्या
संगमीं न्हाईन

जाईन साताऱ्या
देवी अहिल्याबाईनें

पुण्याची चतुःशृंगी
लागूं नये

तुळशीबागेचा सांवळा
रामरायाचा ७५

तुळशीबागेंतला राम
संसारान्त ७६

वाईला बारा पेठा
कृष्णाबाईचा ७७

वाई देशाची बढाई
वाहतसे ७८

वाई देशाची रचना
कृष्णाबाईच्या ७९

सातारा नित्य नवा
चला घेऊं ८०

पाहीन सज्जनगड
माणसाला ८१

पाहीन सज्जनगड
कल्याणस्वामींची ८२

पाहीन माहुली
कृष्णाबाई ८३

माहुली पाहीन आधीं
आहे पवित्र समाधी ८४

माहुली पाहीन
कृष्णाबाईच्या ८५

मी ग माहुली पाहीन
मंदीर ठेवीलें बांधून ८६

जार्डन साताऱ्या	पार्हीन सज्जनगड	
समर्थीची ग समाधी	पाहून तरती दगड	८७
पुण्याची थोरवी	सातारा नुरवी	
सर्वीना हारवी	कोल्हापूर	८८
आळंदीला शोभा	इंद्रायणीच्या पुलानें	
समाधी घेतली	बारा वर्षांच्या मुलानें	८९
आळंदीला आहे	भित्त सामक्षेला	
सांगते सर्वाला	गर्व नको	९०
आळंदीला जावं	जीवं जीवन्मुक्त व्हावं	
तेथें श्रीज्ञानदेवं	दिव्य केलें	९१
देहूला जाऊन	देह विसरावा	
अंतरीं स्मरावा	तुकाराम	९२
देहूला जाऊन	देह विसरूं या	
ओंविया गाऊं या	तुकाराम	९३
देहूला राखीले	पाण्यांत अभंग	
अभंग भक्तिरंग	तुकोबांचा	९४
देहूचा अणुरेणु	गर्जे विठ्ठल विठ्ठल	
लोकां उद्धरील	क्षणामाजी	९५
चिंचवड क्षेत्रीं	मोरया गोसावी	
त्याची ओवी गावी	विसरूं नये	९६
आधीं नमन करूं	चिंचवडींच्या मोरया	
सुरूच्या समया	तेवताती	९७
सहज मी उभी होत्यें	मनांत ये कल्पना	
नित्य जावं दर्शना	मोरयाच्या	९८
भार्गवराम देवाजीची	पायठणी अवघड	
येथून पायां पड	गोपूबाळा	९९

वाजंत्री वाजती	बाणगंगेच्या धक्क्यावरी
परशुराम सख्यावरी	अभिषेक १००
दिंडी-दरवाजानें	भार्गवराम येतो जातो
शुक्रवारी बाजा होतो	चौघड्याचा १०१
दिंडी दरवाजानें	भार्गवराम येतो जातो
नळ सोडून पाणी घेतो	संध्येसाठीं १०२
रेणुकामाईचा	भार्गवराम तान्हा
सभामंडपीं पाळणा	बांधीयेला १०३
तिन्ही देवांमध्ये	भार्गवराम उंच
सव्वा खंडी चिंच	उत्सवाला १०४
तिन्ही देवांमध्ये	भार्गवराम काळा
त्याच्या गळां माळा	रुद्राक्षांच्या १०५
तिन्ही देवांमध्ये	भार्गवराम जुना
सव्वाखंडी चुना	देवळाला १०६
भार्गवराम देव	उभे कड्यावरी
निळया घोड्यावरी	स्वार झाले १०७
अक्षय तृतीयेला	उदकुंभ द्यावा
मनांत स्मरावा	भार्गवराम १०८
अक्षय तृतीयेला	जन्मले परशुराम
मातेला मारुनी	पुरवीती पितृकाम १०९
एकवीस वेळां	निःक्षत्री केली धुरणी
अद्भुत वाटे करणी	परशुरामाची ११०
केशर कस्तुरी	बारां रुपये तोळा
श्रीमंत लावी टिळा	भार्गवराम १११
कस्तुरीचा वास	माझ्या ओच्याला कुदूनी
आलें सख्याला भेटूनी	भार्गवरामा ११२

देवांमध्ये देव
 त्याच्या दोंदावर
 दिवसाची दिवटी
 कुळस्वामी देव माझा
 शेवंती फुलली
 शालुंका झांकली
 आठा दिवसांच्या शनिवारीं
 श्रीपाद स्वामी माझा
 संकटाच्या वेळे
 नवसाला आला
 आठा दिशीं आदितवार
 देव भंडारा खेळला
 खोबऱ्याच्या वाट्या
 देव भंडारा खेळला
 सिंहस्थीं नाशीक
 जो जो कोणी जाई
 अलीकडे नाशीक
 मधून ओघ तुझा
 गंगाबाई आली
 यात्रा येतसे धांवत
 गंगाबाई आली
 यात्रा येतसे दुरून
 गंगाबाई आली
 राजापुराला वेढून
 आल्या गंगाबाई
 चौदाही कुंडांतूनी

रामेश्वर अतिकाळा
 रुद्राक्षांच्या रुळति माळा ११३
 तेथें एवढा कोण राजा
 पालखींत ११४
 नऊशें पाकळी
 सोमेश्वराची ११५
 वाडी गांवाला चारी वाटा
 वाडी गांवचा वैद्य मोठा ११६
 कोण ग पावला
 दत्तात्रेय ११७
 नाहीं मजला कळला
 जेजुरीचा ११८
 हळदी भरल्या
 जेजुरीचा ११९
 कन्यागतीं वाई
 मुक्त होई १२०
 पलीकडे रामराजा
 गोदाबाई १२१
 चौदा कुंडें ती वहात
 राजापूरा १२२
 चौदा कुंडें तीं भरून
 राजापूरा १२३
 तळकातळ फोडून
 वस्ती झाली १२४
 वडाच्या बुंध्यांतूनी
 प्रकटल्या १२५

कोळयच्या कोळेश्वर
पंचनदी सत्तेश्वर

दाभोळे दाभोळेश्वर
ज्योतिर्लिंग १२६

मुंबईची मुंबादेवी
निरी पडली शंभर

तिची सोन्याची कंबर
पैठणीची १२७

मुंबईची मुंबादेवी
निरी पडली बाहेरी

तिची सोन्याची पायरी
पैठणीची १२८

मुंबईची मुंबादेवी
सारी मुंबई बाटली

तिची सोन्याची पाटली
काय सांगूं ! १२९

मुंबईची मुंबादेवी
सव्वाळक्ष तारूं

तिची सोन्याची पायरी
उभें कोटाच्या बाहेरी १३०

मुंबई मुंबई
केरव्यावांचून .

सारी मुंबई रांगडी
कोणी भरीना बांगडी १३१

मुंबईच्या बायका
नळ नेले चुलीपाशीं

आहेत आळशी
इंग्रजांनीं १३२

मुंबई शहरांत
पाण्याचे केले खेळ

घरोघरीं नळ
इंग्रजांनीं १३३

बडोदे शहरांत
मोठ्या ग रस्त्यांसाठीं

पाडलि जुने वाडे
नवे लोक झाले वेडे १३४

राणीच्या हातींचा
वाडे पाडून बडोद्या

राजा झाला ग पोपट
रस्ते केले ग सपाट १३५

बडोदे शहरांत
प्रजेवर करती माया

वडांची थंड छाया
सयाजीराव १३६

बडोदे शहरांत
तो तो ग पाडून

जो जो दिसे वाडा पडका
केल्या लांब रुंद सडका १३७

सयाजी महाराज
राज्यकर्ते अभिमानी

बडोद्याचे धनी
जनतेचे १३८

बडोदें वाढलें	रस्ते नी इमारती	
ढोळे दीपवीती	पाहणारांचे	१३९
पन्नास पाकळी	गुलाबाच्या फुला	
लक्ष्मण झोला	पाहण्याजोगा	१४०
हरिद्वारची गंगा	अत्यन्त पवित्र	
तिनें माझीं गात्रं	शुद्ध केलीं	१४१
पवित्र ग स्नान	शरयूचे कांठीं	
माकडांची दाटी	तेथें फार	१४२
भक्तजन जाती	मणिकर्णिकेचे कांठीं	
देऊळांत दाटी	विश्वनाथाच्या	१४३
विष्णूला आवडे	तुळशीचें पान	
त्रिवेणी-संगम	पाहीयेला	१४४
गुलाबाचें फूल	गणपतीला आवड	
गंगेची कावड	रामेश्वराला	१४५
येथून नमस्कार	पुण्यापासून कलकत्त्याला	
मोतीं तुमच्या अडकित्याला	मामाराया	१४६
समुद्राच्या कांठीं	कोंकण वसलें	
सुखानें हांसलें	नारळींत	१४७
समुद्राच्या कांठीं	कोंकण वसलें	
कृष्ण अर्जुन	बैसले रथावरी	१४८
कोंकणपट्टीचा	रत्नागिरी जिल्हा	
जळीं स्थळीं किल्ला	पहारा करी	१४९
पंढरीचा देव	अमळनेरा आला	
भक्तीला लुब्ध झाला	पांडुरंग	१५०
कड्यावरचा गणपती	मूर्ति आहे मोठी	
नित्य चढे घाटी	मामाराया	१५१

सोमेश्वर देवाजीच्या	पाटांगणीं चिरा	
लोटांगण घेतो हिरा	गोपूबाळ	१५२
झोळाई मातेचा	आधीं व्यावा कौल	
मग लाकावें पाऊल	प्रवासाला	१५३
पालगड गांवाची	किती आहे लांबी रुंदी	
स्वयंभू आहे पिंडी	शंकराची	१५४
देव देव्हान्यांत	गणपति गाभान्यांत	
पालगड गांवींचा	सोमेश्वर डोंगरांत	१५५
पालगड गांवाला	दूरवांचें वन	
उत्तम देवस्थान	गणपतीचें	१५६
काय सांगूं बाई	पालगडची हवा	
गणपतीला मुकुट नवा	उत्सवांत	१५७
हळदीची वाटी	झोळाईचे हातीं	
पालगड गांवची घाटी	उतरली	१५८
काळकाई महांमाई	या दोघी ग गांवांत	
तिसरी डोंगरांत	झोळाई माता	१५९
झोळाई मातेपुढें	फुलली तगर	
पालगड नगर	शोभिवांत	१६०
माझे दारावरनं	कोण गेली सवाशीण	
पालगड गांवची मोकाशीण	झोळाई माता	१६१
रामटेक गडावरी	कर्णा वाजे झाईझाई	
रामाला सीताबाई	विडा देते	१६२
खांदेरी उंदेरी	या दोघी जावाजावा	
मध्ये ग कुलाबा	हवा घेतो	१६३

प्रकरण सातवें ऐतिहासिक व देशाच्या

रसपरिचय

स्त्रिया त्या त्या काळच्या घडामोडींवरहि ओंव्या करतात. त्या जरी घरांतच गुरफटलेल्या असल्या तरी त्यांच्या कानांवर अनेक गोष्टी येतात. श्रीशिवाजी-महाराजांच्या त्या स्वराज्य-स्थापनेच्या काळांत अशा हजारों ओंव्या माय-बहिणींनीं रचिल्या असतील, झोंपाळ्यावर म्हटल्या असतील. परंतु मला ओंव्या गोळा करण्यास वेळ मिळाला नाही. या प्रकरणांत फारच थोड्या पूर्वीच्या काळावर आहेत. शिवाजीमहाराज म्हटलें कीं त्यांचे प्रतापगड, सिंहगड, रायगड हे किल्ले उभे राहतात. शिवाजीमहाराजांचा पुत्र राजाराम सोन्याच्या पाळण्यांत आंदुळला जात आहे अशी एक गोड ओवी मिळाली आहे :

रायगडच्या किल्ल्यावरी
शिवाजीचा बाळ तान्हा

सोन्याचा पाळणा
राजाराम

श्रीशिवछत्रपति हे शंकरांचे अवतार मानले जात. जो गोरगरिबांत येतो, त्यांच्यासाठीं धडपडतो, तो देवाचा अवतार. शिवाजीमहाराजांना अवतार नाहीं म्हणायचें तर कोणाला ?

शिवाजी छत्रपति
मावळे वानर

सांवाचा अवतार
रामरायाचे

आणि ही सुंदर व मार्मिक ओवी ऐका :

वानरांकरवीं
मावळ्यांच्या हातीं

राम रावणा लोळवी
शत्रु शिवाजी बुडवी

शिवछत्रपति दिल्लीहून कसे निसटून आले ती गोष्टहि स्त्रियांच्या कानांवर गेली आहे. ती मोठीच ऐतिहासिक घटना होती. ती गोष्ट क्षणांत महाराष्ट्र-

भर पसरली असेल व शिवाजीमहाराज येथें थांबले होते, येथें उतरले होते अशा दंतकथा गांवोगांव उत्पन्न झाल्या असतील :

खाऊच्या निमित्तें
शिवाजी बसून आले
शिवाजीराजाचें
भवानी आईचें

बादशहा फसवीलें
पेटान्यांत
धन्य ग धाडस
तो ग लाडकें पाडस

भवानी-माता शिवाजीमहाराजांना सांभाळीत होती. जनतेसाठीं धाडस करणाऱ्याला देव आशीर्वाद देतो. अशा धाडसाला समर्थानीं “श्रेष्ठ धारिष्ठ” असें म्हटलें आहे. शिवाजीमहाराज भवानी-मातेचें लेकरुं असें या ओवींत म्हटलें आहे. तें वाचून हृदय सद्गदित होतें. आणि शिवछत्रपतींच्या किल्ल्यांचें महत्त्व ऐका :

शिवाजीचे किल्ले
ज्याच्या हातीं तो जिंकी

किल्ले ना, तीं तां किल्ली
दिल्ली उत्तरेची

शिवाजीमहाराजांचा महिमा ऐका :

शिव छत्रपति
पोटच्या पुत्रापरी
दळितां कांडीतां
शिवाजी मराठा

धन्य ग धन्य राजा
पाळिली त्यानें प्रजा
तान्हेबाळा आंदुळीतां
आठवावा

मराठ्यांच्या इतिहासांत पहिले बाजीराव व चिमाजीअप्पा म्हणजे राम-लक्ष्मणांची, भीमार्जुनांची जोडी ! त्यांचें परस्परांवर किती प्रेम ! चिमाजीअप्पा आपल्या पत्रांतून बाजीरावांचा उल्लेख “राया” अशा गोड शब्दांनीं करतात. आणि वसईच्या संग्रामाचा तो वीररसपूर्ण अमर प्रसंग :

चिमणाजी बाजीराव
म्हणती वसई घेऊं

हे दोघे सखे भाऊ
एका रात्रीं

दोघे भाऊ अंबारींत बसून शनिवारवाड्यांत जातात असें वर्णन आहे. चिमाजीअप्पा व बाजीराव गेले आणि शेवटच्या काळांत दुसरे बाजीराव आले. ह्या दुसऱ्या बाजीरावांची एकच ओवी मिळाली :

चिमणाजी बाजी गेले
सारे पुणे धुंडाळिले

दुसरे बाजीराव कैसे झाले
पैशांसाठी

आणि नारायणरावांच्या वधाची ती दुःखद घटना. तिच्यावर हृदयाला घरे पाडणाऱ्या अशा ओंव्या आहेत :

नारायणरावाला मारीले
आनंदीबाई हांसे

हाडांचे केले फांसे
पुण्यामध्ये

नारायणरावांच्या हाडांचे फांसे करून आनंदीबाई सारिपाट खेळते, हसते, यांतील विरोध अत्यंत तीव्र आहे. गंगाबाई गरोदर, माहेरीं गेलेली. दुपारची वेळ होती. नारायणराव जेवून उठले होते. लवंग-सुपारी खात होते. मरणाची कल्पनाहि ध्यानीं-मनीं नाही :

नारायणरावाला मारीलें
त्यांनीं खाली होती

मारिलें दुपारीं
नुकती लवंग सुपारी.

किती सहृदय व करुण ओंवी. देवहि नारायणरावांचा साहाय्यकारी झाला नाही. रघुनाथराव आनंदीच्या अर्ध्या वचनांत. गंगाबाई माहेराहून येईपर्यंत नारायणरावांचें प्रेत झांकून ठेविलें होतें. ती आल्यावर रडूं लागली परंतु आनंदीबाई काय करीत होती ?

नारायणरावाला मारीलें
आनंदीबाई पेढे

गंगाबाई रडे
वांटीतसे

आनंदीबाईनें राज्य स्वतःच्या पतीसाठी व पुत्रासाठी मिळविलें :

आनंदीबाई
गिळिलें ग राज्य

जशी कैकेयी दूसरी
जसें माणीक सूसरीं

पुढें राज्य दुसऱ्या बाजीरावाच्या हातीं गेलें. हा नवा धनो प्रजेला कितपत मानवला ? समुद्र आटावा व मग माशांनीं तडफडावें तसें प्रजेला झालें :

समुद्र आटला
राज्याला झाला धनी

मासा करी पाणी पाणी
बाजीराव

मराठ्यांच्या या फाटाफुटीचा इंग्रजांनीं फायदा घेतला. आपसांतील भांडणा-मुळें परक्यांचें फावलें.

आनंदीबाईनं
म्हणून फावले

लोकीं भांडण लावीलें
इंग्रजाला

अशा रीतीनें स्वराज्य गेलें. स्वराज्य कां गेलें याचीं कारणें स्त्रियांना माहीत होती. त्यांच्या मनावर या ऐतिहासिक घडामोडींचा परिणाम होत होता.

सर्वत्र अव्यवस्था माजली. पेंढारी लुटालूट करूं लागले. इंग्रजांची तैनाती फौज सर्वत्र आल्यामुळे पूर्वीच्या सैन्यांची जरूर राहिली नाही. ते शिपाई पेंढारी बनले. कोंकणांतील हणैजवळच्या मुरुड गांवीं पेंढारी आले, त्यांच्या पुष्कळ ओंव्या आहेत असें ऐकतों. मुरुडच्या देवीनें पेंढार्यांचा पाठलाग केला. तिनें आपल्या नाकांतील मोतीं खडकाखालीं लपवून ठेवले. नंतर ती लढायाला गेली. पेंढार्यांचें गलबत फुटलें. अशा कथा आहेत. मुरुडला जाऊन या ओंव्या गोळा केल्या पाहिजेत. मला एक दोन ओंव्या मिळाल्या. पेंढारी गुपचूप आले व मुरुड गांवचें सोनें लुटते झाले :

पेंढारी कीं आले
मुरुड गांवचें सोनें

आले मोनें मोनें
लुटीयेले

मुरुड गांवचे त्या वेळचे श्रीमंत बागुल यांच्याकडची धनदौलत सारी लुटली गेली.

इतर लहानमोठे मराठे सरदार लढत होते. इंग्रजांनीं हळूहळू सर्वांना जिंकले. त्यांचे किल्ले घेतले. चंदनवंदन, रायरी, अर्गजा वगैरे किल्ल्यांचे उल्लेख आहेत. कुरुंदवाडकरांचे हे किल्ले होते.

स्वराज्य अशा रीतीनें गेलें. पुण्याला इंग्रजांचा बावटा आला आणि बुधवार वाडा भर दोनप्रहरीं जळला :

जळला बुधवार वाडा
साहेब लोकांला

बारांच्या ठोक्याला
वदीं गेली

जळला बुधवार वाडा
नेला पुण्याचा डऊल

उडालें कऊल
इंग्रजांनीं

आतां पूर्वीचें भाग्य गेलें. केवळ स्मृति राहिल्या. पुण्यांत आतां शनिवार-

वाडा पाहायचा नुसता. तेथें हत्ती चीत्कारत नाहीत, घोडे खिंकाळत नाहीत :

चला जाऊं पाहूं
जेथें लाखों घोडे

पुण्यांतले वाडे
नाचले ग

पुणें पूर्वीं कसें होतें ?

पुणें शहरांत
भरे ग दरबार

छपन्न सरदार
पेशव्यांचा

परंतु तें सारें वैभव कां गेलें ? लोकांनीं मोठमोठे वाडे बांधले, परंतु राज्य-कारभारांत ते वेडे ठरले :

पुणें शहरांत
लोक परीं वेडे

मोठमोठे वाडे
कारभारांत

पुणें शहरांत सर्वत्र हौद व पुष्करिणी. पाण्याचा सुकाळ झाला. परंतु परस्पर-प्रेमभाव नाही, सहकार्य नाही. मत्सर बळावले. राज्य गेलें :

पुणें शहरांत
परी पुण्याचा दुष्काळ

पाण्याचा सुकाळ
चोहींकडे

आणि ही एक सिद्धांतस्वरूप ओंवी ऐका :

पुणें झालें सुनें
देवें नारायणें

गुणें झालें उणें
न्याय दिला

यांतील नारायण शब्दांत नारायणराव पेशव्यांची आठवण आहे का ? गुणहीन राष्ट्र मरतें. परंतु वाईट दिवस का नेहमींच असतात. भरलेले घट रिकामे होतात, रिकामे भरतात. जगाच्या संसाराला सदैव भरती-ओहोटी आहे. पुण्याला पुन्हा तेज चढेल. पुणें शहरांत पुन्हा नवहिंदुस्थानचें राज-कारण खेळूं लागेल. कारण लोकमान्य टिळक अवतरले आहेत ना :

पुण्याचें वैभव
तेथें आहेत टिळक

पुन्हा दिसेल ठळक
देशभक्त

आणि टिळकांच्या मूर्तीचें हें वर्णन वाचा :

पुण्याची पुण्याई	पुन्हा ग उदेळी
मूर्ति सांवळी जन्मली	टिळकांची

ही ओंवी जर पत्राचार्य अच्युतराव कोल्हटकरांना मिळाली असती तर ते नाचले असते. लोकमान्यांनीं स्वदेशीचा मंत्र महाराष्ट्रभर नेला. गांवोगांव स्त्री-पुरुषांनीं स्वदेशीच्या शपथा घेतल्या. त्या वेळचें वातावरण अति तीव्र भावनांचें होतें. बायांनीं स्वदेशी बांगड्या, स्वदेशी वस्त्रें वापरण्याचा निश्चय केला. त्यांच्या ओंव्यांतून राजकारण रंगलें :

बायांनो नटूं नका	परदेशी ग चिटानें
बुडती कारखाने	साळीयांचें
विदेशी बांगडी	नको भरूं ग हातांत
अन्नान्न देशांत	चोहोंकडे

आज बहुतेक सारेच चहा पितात. परंतु तो आठ सालाचा काळ. चहा-साखरा वर्ज्य झाल्या. साखर आज बहुतेक सारी स्वदेशांत होते. परंतु त्या वेळेस सारी मोरस साखर, मॉरिशसची साखर. चहावरील ही टीका ऐका :

चहाचें व्यसन	दारूच्या बरोबरी
कपबशा घरोघरीं	खुळखुळती
चहाचें व्यसन	कपबशा ग निघाल्या
प्रकृति क्षीण झाल्या	घेणाऱ्यांच्या

लोकमान्यांना ती सहा वर्षांची शिक्षा होते. साऱ्या देशावर कृष्णछाया पसरते. महाराष्ट्रांत सारे दुःखी होतात. तीं सहा वर्षे गेलीं. लोकमान्य सुटून आले. सरकारनें आधीं वर्दी न देतां एकदम वाड्याशीं त्यांना आणून सोडलें :

टिळक सुटले	रात्रीचे सडिबारा
देशोदेशीं गेल्या तारा	देशभक्तां

लोकमान्यांना कोणी दत्ताचे अवतार मानीत. आणि जगच्चालकाला केलेली ही प्रार्थना ऐका :

पहिली माझी ओंवी	जगाच्या पालका
रक्षी टिळक बाळका	रात्रंदिवस

आणि तो मुळशीचा सत्याग्रह ! त्या वेळेस मुळशीचा पाळणा आणि इतर गाणीं जिकडेतिकडे गेलीं. टाटा म्हणजे गरिबांच्या पायांतील कांटा असें बायामाणसें म्हणूं लागलीं. त्या सत्याग्रहांत स्त्रियाहि सामील झाल्या. त्यांनीं पराकाष्ठेचा त्याग केला, कष्ट व छळ सहन केले :

मुळशीच्या सत्याग्रहीं
परि सत्याग्रही भगिनी

उडे आधणाचें पाणी
मानिती तें फुलावाणी

टाटाचें हें वर्णन ऐका :

पैसेवाला मोठा
मुळशीवर वरवंटा

मुंबईचा टाटा
फिरवीला

आणि महर्षि सेनापति बापट ! पाण्यांत बुडणाऱ्या मुळशीची जमीन कोण वांचवणार ? पूर्वी पृथ्वी बुडत होती तेव्हां देवानें वराहअवतार धरून दांतांनीं पृथ्वी वर ओढली. परंतु आज कोण घेणार अवतार ? सेनापति बापट यांचें नांव पांडुरंग. हा पांडुरंग वराहावताराप्रमाणें उभा राहिला :

बुडत्या धरणीला
मुळशींत मोटा

पांडुरंग ग वराह
मांडीती सत्याग्रह

आणि सर्व हिंदुस्थानाला हलवणारी महात्मजींची चळवळ आली, राजकारण सर्वत्र पसरलें. दिवाणखानी राजकारण चव्हाट्यावर आलें. लोक स्वराज्याच्या गोष्टी उघडपणें बोलूं लागले. गांधीजींनीं हिंदुस्थान हें राष्ट्र केलें. अन्यायाचा प्रतिकार करण्यासाठीं लहान-थोर, स्त्री-पुरुष उभे केलें. होअरसाहेब म्हणतात, “गांधींच्या चळवळीमुळें आम्ही हिंदुस्थानाकडे अधिक आदरानें पाहूं लागलों.” अशी ती विराट् चळवळ, तें महान् आंदोलन. स्त्रियांचा आत्मा जागा झाला. तुरुंग म्हणजे घर झालें. भीति गेली. भ्याड झुजार झाले. बायकांच्या वाणीला पल्लव फुटले. त्यांचे ओखाणे आतां साधे नाही राहिले. त्यांतून खादी, गांधी, स्वराज्य हे शब्द येऊं लागले :

“इंग्रजांची नीति
बाळकृष्णपंतांच्या नेसूं

फोडा नी झोडा
खादीचा धोतरजोडा ”

किंवा “स्वराज्य स्वराज्य
बाळकृष्णपंत जखमी झाले

म्हणूं लागले सारे
लाठीच्या मारें ”

किंवा “ महात्मा गांधी
बाळकृष्णपंत धैर्ये

लोकां करिती धीट
तुरुंगांत जातीळ नीट ”

असे ओखाणे मुली आपसांत म्हणत. स्त्रिया असे ओखाणे रचीत. फुगड्या
खेळतांना सुद्धा

आपण दोघी
अंगांत चोळया

मैत्रिणी जोडीच्या
खादीच्या

असे म्हणू लागल्या. ओंव्यांतून सुद्धा ही स्फूर्ति प्रकट झाली—

गांधी जादुगार
दास्याचा आणी वीट
गांधी हा गारुडी
इंग्रजाला गुंगी

भ्याडां करी धीट
सर्व लोकां
वाजवीतो पुंगी
तेणें येई

ठा. जे.

लोक साधे होऊं लागले. यापूर्वीच्या गाण्यांतून लोक फॅशनेबल होऊं लागले
म्हणून बायकांनीं टीका केली. घड्याळें आलीं, घड्याळाचे छेडे लोंबू लागले.
जाकिटें आलीं, गळ्याभोंवतीं उपरणीं आलीं वगैरे टीका बायकांनीं केल्या
आहेत :

कळीची
झाली धोतराचीं

करणी
ऊपरणीं

हें सुंदर गाणें ज्यांनीं ऐकिलें असेल त्यांना ती टीका माहीत असेल. परंतु
गांधी आले, कोट, सूट गेले, साधेपणा आला :

जिकडे तिकडे
राहणी होई साधी

जाहलें गांधी गांधी
शिकलेल्यांची

आणि तो मिठाचा सत्याग्रह ! त्यानें तर स्त्रियांचा आत्मा खडबडून जागा
झाला. महर्षि अण्णासाहेब कर्वे १९३० सालीं जगत्प्रवास करून परत आले.
त्यांनीं मुंबईला स्त्रियांच्या प्रचंड मिरवणुकी पाहिल्या. समोवतीं पोलिस आहेत;
परंतु बायका कडेवरून समुद्राचें पाणी कायदेभंग करून नेत आहेत, राष्ट्रीय
गाणीं गात आहेत. तें रोमहर्षण दृश्य पाहून स्त्रियांचा आत्मा जागृत व्हावा
म्हणून सारें जीवन देणारा हा थोर पुरुष उचंबळला. ते मजजवळ बोटींत
भेटले असतां म्हणाले, “ तें दृश्य पाहून माझ्या डोळ्यांचें पारणें फिटलें.”

सत्याग्रहानें स्त्रियांची शक्ति जागृत झाली. ऐका हें वर्णन :

कुटें या चालल्या
बंद मीठ लुटावया
बाया झाल्या धीट
हातांत झेंडा घेती

हजारां आयाबाया
इंग्रजाचें
त्यांची गेली भीति
स्वराज्याचा

मी एकदां कोंकणांत माझ्या पालगड गांवीं गेलों होतो. रात्रीं सभा झाली. स्त्री-पुरुष जमले होते. माझी एक वृद्ध चुलत चुलती ती. सौ. जानकीकाकू हीहि आली होती. दुसऱ्या दिवशीं ती मलां म्हणाली, “मीं एक ओंवी केली आहे ती टिपून घे. तूं ओंव्या गोळा करतोस. ती ओंवी टाकून नको देऊं. तूं पुस्तक छापशील त्यांत घाल हो. कबूल कर.”

पालगड गांवांत
तेथें राहे हिरा उभा

काँग्रेसची भरली सभा
पंढरिनाथ

जानकीकाकूनें एक ओंवी सांगतांच शेजारची दुसरी एक भगिनी आली व तिनें लगेच दुसरी ओंवी केली :

पालगडच्या गणपतीला
पालगड गांवचा हिरा

बद्रामाचा शिरा
पंढरिनाथ

त्या सभेंतील वक्त्याचें नांव पंढरिनाथ होतें. तो वक्ता त्या गांवांतीलच होता. गांवच्या या मायबहिणींना आपल्या गांवांतील काँग्रेससेवकांचें कौतुक वाटलें. त्यांची प्रतिभा जागृत झाली. त्यांनीं ओंव्या केल्या.

गांधींची चळवळ ही सर्वांची चळवळ. तींत स्त्रिया-पुरुष, मुलें-बाळें सारीं भाग घेतात. महात्माजींनीं स्त्रियांचा आत्मा जागा केला. त्यांचे हे अपार उपकार आहेत :

गांधींची चळवळ
भीति जाईल सर्वांची

मुलां बाळां बायकांची
मनांतील

आणि स्वराज्यार्थ अहोरात्र झटणाऱ्या या महापुरुषाला देवानें उदंड आउक्ष द्यावें असें स्त्रिया प्रार्थित आहेत :

एक देणारें स्वातंत्र्य
देई उदंड आउक्ष

प्रिय देशा हिंदुस्थाना
देवा महात्मा गांधींना

ऐतिहासिक व देशाच्या : ओंव्या

रायगडच्या किल्ल्यावरी शिवाजी मराठा	सोनियाचा वरवंटा राज्य करी	१
रायगडच्या किल्ल्यावरी शिवाजीचा बाळ तान्हा	सोन्याचा पाळणा राजाराम	२
शिवाजी शिवाजी सर्वांचा गर्व गळे	ऐकूनी शत्रु पळे नाममात्रें	३
शिवाजी शिवाजी शिवाजीमहाराजांची	ऐकूनी शत्रु धूम ठोकी सत्कीर्ती गावी लोकीं	४
शिवाजी छत्रपती मावळे वानर	सांबाचा अवतार रामरायाचे	५
वानरांकंरवीं मावळ्यांच्या हातीं	राम रावणा लोळवी शत्रू शिवाजी बुढवी	६
शिवछत्रपती पोटच्या पुत्रापरी	धन्य ग धन्य राजा पाळीली त्यानें प्रजा	७
खाऊच्या निमित्तें शिवाजी बसून आले	बादशाहा फसवीलें पेटान्यांत	८
शिवाजी राजाचें भवानी आईचें	धन्य ग धाडस तो ग लाडकें पाडस	९
शिवाजी राजाचें भवानी मातेस	धन्य ग धाडस चिंता त्याची	१०
शिवाजीचे किल्ले ज्याच्या हातीं तो जिंकी	किल्ले ना, ती तों किल्ली दिल्ली उत्तरेची	११
शिवाजीचे किल्ले मोळ प्राणाचें देऊन	किल्ले चढाया कठीण करी मराठा जतन	१२

शिवाजीचे किल्ले	किल्ले चढाया कठीण	
त्याचे मावळे चढती	त्यांना दोर ग लावून	१३
दळीतां कांडीतां	तान्हे बाळा आंदूळतां	
शिवाजी मराठा	आठवावा	१४
काय सांगूं सखी	आले शिवाजीचे लोक	
निघून गेले रातोरात	झपाट्यानें	१५
वैरियांच्या हातीं	शिवराया देई तुरी	
वैरियांच्या तांडीं	शिवराया घाली भुरी	१६
चिमणाजी बाजीराव	हे दोघे सखे भाऊ	
म्हणती वसई घेऊं	एका रातीं	१७
चिमणाजी बाजीराव	दोघा भावांची लगट	
शनिवारवाड्यांत हत्ती आला	मोठ्या अंबारीसगट	१८
चिमणाजीअप्पांनीं मसलत केली	बाजीरावांनीं मोडीली	
नवी अंबारी जोडीली	पुण्यामध्ये	१९
चिमणाजी बाजी गेले	दुसरे बाजीराव कैसे झाले	
सारे पुणें धांडूळीलें	पैशासाठीं	२०
पेंढार कीं आलें	आलें मोनें मोनें	
मुरुडगांवचें सोनें	तूटीयेलें	२१
पेंढार कीं आलें	आलें तें दुपारीं	
बागलीणबाईची सरी	लांबविली	२२
आधीं घेतला चंदन-वंदन	मग घेतला सातारा	
कुरुंदवाडकरांचा पेटारा	चंदनाचा	२३
आधीं घेतला चंदन-वंदन	मग घेतली रायरी	
कुरुंदवाडकरांची पायरी	चंदनाची	२४
आधीं घेतला चंदनवंदन	मग घेतला अरगजा	
कुरुंदवाडकरांचा दरवाजा	चंदनाचा	२५

नारायणरावाला मारीलें	हाडांचे केले फासे	
आनंदीबाई हासे	पुण्यामध्ये	२६
नारायणरावाला मारीलें	हाडांचे केले दोर	
आणि पुणें ग शहरांत	आनंदीबाई थोर	२७
नारायणरावाला मारीलें	हाडांचे केले मणी	
पुण्याचे झाले धनी	बाजीराव	२८
नारायणरावाला मारीलें	मागल्या वेशीपाशीं	
गंगाबाई माहेरासी	गेली होती	२९
नारायणरावाला मारीलें	आडवे सोप्यांत	
राणीचे वचनांत	रघुनाथराव	३०
नारायणरावाला मारीलें	मारीलें दुपारीं	
गंगाबाई माहेरीं	होती तेव्हां	३१
नारायणरावाला मारीलें	मारीलें दुपारीं	
त्यानीं खाल्ली होती	नुकती लवंग सुपारी	३२
नारायणरावावरी	घातले मारेकरी	
त्याचा प्रभूही कैवारी	झाला नाहीं	३३
नारायणरावाला मारीलें	मुडदा ठेवीला झांकोनी	
आली माहेरीं टाकूनी	गंगाबाई	३४
नारायणरावाला मारीलें	गंगाबाई गरभार	
नवा भरविळा दरबार	रघुनाथरावांनीं	३५
नारायणरावाला मारीलें	गंगाबाई रडे	
आनंदीबाई पेढे	वांटीतसे	३६
नारायणरावाला मारीलें	आनंदीबाईला आनंद	
तिनें तबकीं गुलकंद	वांटियेला	३७
समुद्र आटला	मासा करी पाणी पाणी	
राज्याला झाला धनी	बाजीराव	३८

आनंदीबाईनें म्हणून फावलें	पाप हो फार केलें साहेबाचें	३९
आनंदीबाईनें म्हणून फावलें	लोकीं भांडण लावीलें इंग्रजाला	४०
आनंदी ग बाई गिळलें ग राज्य	जशी कैकेयी दूसरी जसं माणीक सूसरीं	४१
जळला बुधवारवाडा साहेब लोकांला	बाराच्या ठोक्याला वर्दी गेली	४२
जळला बुधवारवाडा नेला पुण्याचा डऊल	उडालें कऊल इंग्रजांनीं	४३
चला जाऊं पाहूं दारांत चौघडा	पेशव्यांचा शनवारवाडा जेथें वाजे	४४
चला जाऊं पाहूं जेथें लाखों घोडे	पुण्यांतले वाडे नाचले ग	४५
पुणें शहरांत भरे ग दरबार	छपन्न सरदार पेशव्यांचा	४६
पुणें शहरांत लोक परी वेडे	मोठेमोठे वाडे कारभारांत	४७
पुणें शहरांत परी पुण्याचा दुष्काळ	केला पाण्याचा सुकाळ चोहींकडे	४८
पुणें झालें सुनें देवें नारायणें	गुणें झालें उणें न्याय दिला	४९
पुणें झालें सुनें वैभव सारें गेलें	वाडे ओस झाले मराठ्यांचें	५०
पुण्याचें वैभव तेथें आहेत टिळक	पुन्हा दिसेल ठळक देशभक्त	५१

पुण्याची पुण्याई
मूर्ति सांवळी जन्मली
स्वदेशीचा मंत्र
मिळेल त्यानें मुक्ति
बायांनो नटूं नका
बुडती कारखाने
विदेशी बांगडी
अन्नान्न देशांत
चहाचें व्यसन
कपबशा घरोघरीं
चहाचें व्यसन
प्रकृति क्षीण झाल्या
माझे दारावरनं
जयजयकार ग करीत
टिळक सुटले
देशोदेशीं गेल्या तारा
टिळक सुटले
घरोघरीं साखरा
बाळ गंगाधर
देशाचा कारभार
कां ग सखी गर्दी
मिरवणुक होती येत
पहिली माझी ओंवी
रक्षी टिळक बालका
पैसेवाला मोठा
तेणें मुळशी पेटा

पुन्हा ग उदेळी
टिळकांची
लोकमान्य देती
हिंदुस्थाना
परदेशी ग चिटानें
साळियांचे
नको भरूं ग हातांत
हिंदुस्थानीं
दारूच्या बरोबरी
खुळखुळती
कपबशा ग निघाल्या
घेणारांच्या
कोण गेलें गरजत
टिळकांचा
रात्रीचे साडेबारा
देशभक्तां
रात्रीचे साडेअकरा
वांटीयेल्या
दत्ताचा अवतार
घेई माथां
काल जाहली रस्त्यांत
टिळकांची
जगाच्या पालका
रात्रंदिवस
भुंबईचा टाटा
बुडवीला

५२

५३

५४

५५

५६

५७

५८

५९

६०

६१

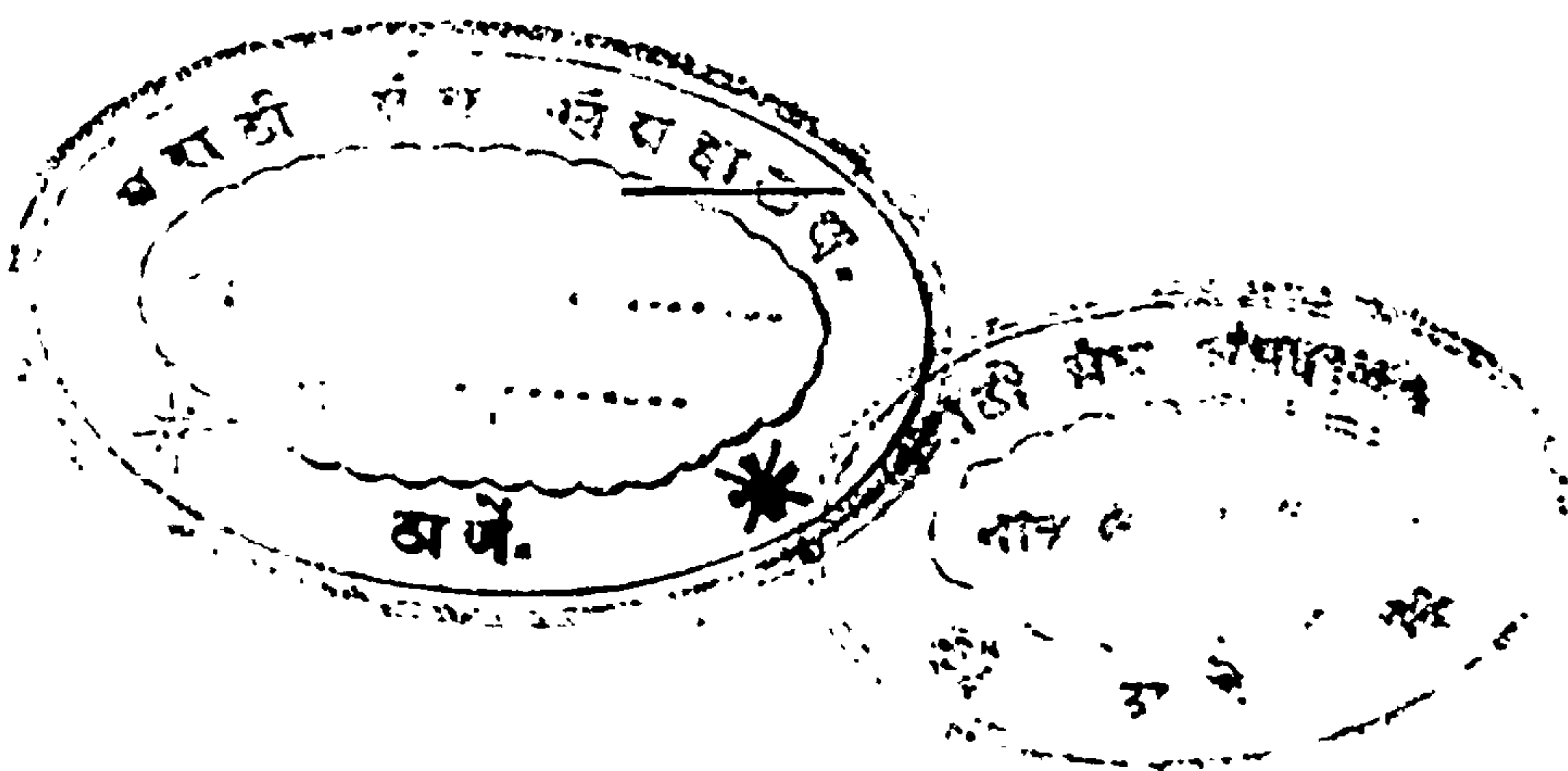
६२

६३

६४

पैसेवाला मोठा	मुंबईचा टाटा	
मुळशीवर वरवंटा	फिरवीला	६५
पैसेवाला मोठा	मुंबईचा टाटा	
त्याच्या नाहीं पोटा	दयामाया	६६
मुळशींत मोठा	मांडीती सत्याग्रह	
बुढत्या धरणीला	पांडुरंग ग वराह	६७
मुळशीच्या सत्याग्रहीं	उडे आधणाचें पाणी	
परी सत्याग्रही भगिनी	मानिती तें फुलावाणी	६८
जिकडे तिकडे	जाहलें गांधी गांधी	
अंगावर साधी खादी	घालतात	६९
जिकडे तिकडे	जाहले गांधी गांधी	
तुरुंगीं राजबंदी	लाखों जाती	७०
गांधी हा गारुडी	वाजवीतो पुंगी	
इंग्रजाला गुंगी	तेणें येई	७१
गांधी जादुगार	भ्याडां करी धीट	
दास्याचा आणी वीट	सर्व लोकां	७२
जिकडे तिकडे	जाहलें गांधी गांधी	
राहणी होई साधी	शिकलेल्यांची	७३
कुठें ग चालल्या	हजारों या ग नारी	
समुद्रीचे तीरीं	सत्याग्रहा	७४
चुलीपाशीं आला	गांधीचा सत्याग्रह	
इंग्रजाला शह	घरिंदारीं	७५
कुठें या चालल्या	हजारों. आयाबाया	
बंद मीठ लुटावया	इंग्रजाचें	७६
कुठें या चालल्या	बायका गाणीं गात	
सत्याग्रह चळवळींत	उडी द्याया	७७

बाया झाल्या धीट	त्यांची गेली भीती	
हातांत झेंडा घेती	स्वराज्याचा	७८
दूरच्या तुरुंगांत	भगतसिंगा फांशी देती	
गांधी चळवळ करिती	स्वराज्याची	७९
पालगड गांवांत	काँग्रेसची भरली सभा	
तेथें राहे हिरा उभा	पंढरिनाथ	८०
पालगडच्या गणपतीला	बदामाचा शिरा	
पालगड गांवचा हिरा	पंढरिनाथ	८१
माझ्या अंगणांत	हिरवा भाजीपाला	
खादीचा टोपीवाला	भाईराया	८२
गांधींची चळवळ	मुलाबाळां बायकांची	
भीती जाईल सर्वांची	मनांतील	८३
उठलीं मुलें बाळें	त्यांना भीति कशी नाही	
वंदे मातरं दिशा दाही	धुमतसे	८४
एक देणारे स्वातंत्र्य	प्रिय देशा हिंदुस्थाना	
देई उदंड आऊक्ष	देवा महात्मा गांधींना	८५

प्रकरण आठवें व्रतें, सण वगैरे

रसपरिचय

लग्न झाल्यावर मंगळागौर पुजायची. पहिलीं पांच वर्षे ही पूजा असते. श्रावणांतला मंगळवार; त्या दिवशीं ही पूजा करायची. पाऊस पडत असतो. पावसांत नाना प्रकारचीं फुलें फुलतात. मंगळागौरीसाठीं भरपूर फुलें जमविण्याची कोण खटपट. पहाटेपासून मुली उठतात. त्या आपल्या लहान भावांनाहि बरोबर घेतात. पाटीपाटी फुलें गोळा होतात. आणि ती नाना झाडांची पत्री हवी. मोठी गंमत असते :

पहाटेच्या उठूं

आज आहे मंगळागौर

फुलें आणूं पाटीभर

उषाताईची

मंगळागौरीचे दिवशीं रात्रभर जागरण करायचें, खेळ खेळायचे, फुगड्या, झिम्मे खेळायचे. लहानमोठ्या साऱ्या बायका मिसळतात. तो महोत्सव असतो. एक मैत्रीण विचारिते :

कां ग सखी तुझे

मंगळागौरीचें ग काल

डोळे असे लाल

जागरण

फुगड्यांचीं मनोहर वर्णनें आहेत. मैलिणी सासरहून माहेरीं वा माहेराहून सासरीं येतात. त्या भेटतात. आपण फुगडी खेळूं, प्रेमानें गरगर फिरूं, म्हणजे जन्मभर ओळख राहील असें त्या म्हणतात. लहानपणीं ज्यांच्याबरोबर आपण हसलों-खेळलों त्यांची आठवण आयुष्यांत चिरंजीव होते :

फुगडी खेळूं ये

राहील ओळखी

तूं ग मी ग सखी

जन्मवेरी

फुगड्यांनीं बाप्पार्जीचें घर दणाणतें. जोरानें दणदण फुगडी चालते. पाठी-मागचा खोपा सुटतो व वेणी मोकळी होते :

दणदण फुगडी
खेळतां सुटे खोपा

दणाणतो सोपा
मैत्रिणीचा

किती यथार्थ व सुंदर आहे हें वर्णन नाही ? आणि तरुण नवोढांमध्ये पोक्त सुवासिनीहि मिसळतात. त्या पोक्त सुवासिनींनाहि जुन्या प्रेमाळ प्रसंगांची आठवण येते. त्यांनींही पूर्वीं लाजत ओखाणे घेतले असतील. आज पुन्हा त्या ओखाण्यांतून पतीचें नांव घेतात :

मोठ्या मोठ्या नारी
पतीच्या नांवीं प्रीती

ओखाणे प्रेमें घेती
बायकांना

चातुर्मास्यांत नाना व्रतें, नाना नेम, कोणी गोपघ्नं काढतात, कोणी लक्ष वाती लावतात, कोणी फुलांची, दुर्वांची लाखोली वाहतात :

वेंचायाला लाग
लक्ष मी वाहातें

सखी दुरवा ग मातें
गणेशाया

आणि एकीचें शाकाहारव्रत असतें. ती जाते आपल्या मैत्रिणीकडे. मैत्रीण प्रेमानें नानाप्रकारचें फराळाचें देऊं लागते. परंतु ही म्हणते :

शाकाहारव्रत
नको देऊं भलतें कांहीं

असें माझें बाई
फराळाला

आणि चातुर्मास्यांतील ते निरनिराळे दिवस : ज्या दिवशीं आजीबाई कहाण्या सांगते. हातांत तांदूळ घेऊन सारे लहानथोर त्या कहाण्या ऐकतात :

ऐकावी कहाणी
होईल मंगल

हार्तीं घ्या तांदूळ
ऐकणारांचें

नागपंचमीचा तो मंगल सण. त्या दिवशीं पाटावर चंदनाचा नागोबा काढायचा. गारुडी नागोबा आणतील त्याची पूजा करायची :

नागपंचमीला
तुटतील भवबंध

नागा चंदनाचें गंध
पुजणारांचें

नागाची पूजा कां करायची ?

नागपंचमीला
होईल बुद्धि शुद्ध

नागाला घाला दूध
नागकृपें

नागपंचमीला

दया शिकवूं हाताला

नको चिरूं भाजीपाला

आज सये

गारुड्याची पुंगी वाजते. नागोबाला बाळ पाहूं इच्छितो. परंतु एकटा जायला भितो. तो आईच्या पाठीस लागतो. आई कोठें वाजते पुंगी त्याची चौकशी करते :

गारुड्याची पुंगी

तेथें घेऊन मी जातें

साखी कुठें ग वाजते

तान्हेबाळा

आणि नागपंचमीला झाडांवर झोंके ध्यायचे. एक स्त्री म्हणते, “ इतक्या उंच जाऊं कीं आकाशाला धक्के देऊं :

चला सखियांनो

आकाशा देऊं धक्के

वेऊं झाडावर झोंके

आपुल्या पायीं

कोंकणांतील एक भगिनी देशावरची ही झोक्याची मौज पाहते व म्हणते :

नागपंचमीला

झोंके घेती कडूनिंबा

कोंकणीं नाहीं मजा

देशावर

आणि वर्षप्रतिपदेला गुढी उभारायची. शालिवाहन राजाच्या विजयाची ती खूण. ती गुढी कशासाठी उभारायची ! ऐका :

गुढी पाडव्याला

कुळाची कीर्ती जावी

उंच गुढी उभवती

दाही दिशां

ती गुढी जणूं कुळाचा मोठेपणा जाहीर करते. या कुळांतील, या घरांतील माणसें मनानें उंच आंहेत असें जणूं ती गुढी सांगते. गुढीचें वर्णन ऐका :

पाडव्याची गुढी

वर खण जरीकांठीं

पाडव्याची गुढी

चांदीची वर लोटी

उंच कळकीची काठी

उषाताईचा

उंच कळकीची काठी

गोपूबाळाची

ही एक गोड ओंवी देतो :

गुढी पाडव्याला

पडूं दे माझी कुडी

वरोघर गुढी

देवासाठीं

आणि नवरात्रीचे ते नऊ दिवस. अंबा घटीं बसते. नऊ दिवस नऊ माळा बांधावयाच्या. दहाव्या दिवशीं विजयी अंबादेवी सीमोलंघनास निघते :

नऊ दिवस नवरात्र	अंबामायेचा सोहळा
नऊ दिवस नऊ माळा	वाहीयेल्या
नऊ दिवस नवरात्र	दहावे दिवशीं दसरा
अंबा निघाली उशीरां	शिर्लंगणा

आणि आपट्याचें सोनें लुटायला भाऊ जातो. घरीं येतो व बहीण त्याला ओंवाळते :

दसऱ्याचे दिशीं	आपट्याची लुटालुटी
सारंगी घोडा पिटी	गोपूबाळ

अंबाबाईला बायकांचे नवस असायचे :

नवस मीं केला	मनांतल्या मनांत
मला पावली जनांत	जोगेश्वरी

ज्या गोष्टीसाठीं नवस केला, ती गोष्ट मिळाली. आतां मला नवस फेडूं दे :

नवस मीं केला	नवसाजोगी झाल्यें
नवस फेडूं आलें	जोगेश्वरीचा

लहान मुलगी सासरीं गेलेली. तिचा सांभाळ अंबाबाईनें करावा म्हणून मांतां नवस करते :

नवस मीं केला	अंबाबाईला कमळ
परदेशीं तूं सांभाळ	उषाताईला
नवस मीं केला	अंबाबाईला ताम्हन
परदेशीं गेली लहान	उषाताई

अंबाबाईच्या पायां पडून स्त्री म्हणते :

आई अंबाबाई	पडते पायां लेकर
चुडे! अभंग हे राख	जन्मवेरी

शिमग्याच्या सणांत बहिणीचे भाऊ डफ हातीं घेतात. ते क्षणभर गमती-साठीं खेळी बनतात. बहीण कौतुकानें म्हणते :

शिमग्याच्या सणा
डफावर जाळी

भाऊ माझे खेळी
मोतीयांची

कशीं हीं वर्णनें आहेत. मिळाल्या ओंव्या त्या देत आहे.

व्रतें, सण वगैरे : ओंव्या

पहाटेच्या उठूं	फुलें आणूं पाटीभर	
आज आहे मंगळागौर	उषाताईची	१
पहाटेच्या प्रहररात्रीं	उठोनी फुलें आणूं	
मंगळगौर सजवुनी	ठेवायाला	२
प्राजक्तीच्या कळया	करूं त्यांची अब्दागीर	
आज आहे मंगळागौर	उषाताईची	३
कां ग सखी तुझे	डोळे असे लाल	
मंगळागौरीचें ग काल	जागरण	४
वसोळया किती होत्या	सखी तुझ्या घरीं	
होत्या मैत्रीणी ग चारी	चुडेयांच्या	५
जागवूं मंगळागौर	खेळ खेळूं नानापरी	
नवी नवरी माहेरीं	उषाताई	६
फुगडी खेळूं ये	तूं ग मी ग सखी	
राहील ओळखी	जन्मवेरी	७
फुगडी खेळूं ये	फिरूं ये गरगर	
दणाणेल घर	बाप्पाजिंचें	८
झिम्मा खेळूं ये ग	आपण मैत्रीणी जोडीच्या	
आपण मैत्रीणी गोडीच्या	बरोबरीच्या	९
दणदण फुगडी	दणाणतो सोपा	
खेळतां सुटे खोपा	मैत्रीणीचा	१०
गरगरां नको फिरवूं	मला येते ग भोवंडी	
पुरे कर ग फुगडी	नको ओढूं	११

दणदण फुगडी
जागवीती मंगळागौर

दंडाची दंडफुगडी
माहेरीं नाचूं-खेळूं

मोठ्या मोठ्या नारी
प्रेनानें निसळतात

मोठ्या मोठ्या नारी
पतीच्या नांवीं प्रीती

मोठ्या मोठ्या नारी
गाजते नवरीची

श्रावणा सोमवार
शिवामूठ वाहूं पाहूं

श्रावणा सोमवार
शंकराला बेल

गोपझांचा नेम
प्रसन्न कंथराजा

शाकाहार व्रत
नको देऊं भलतें कांहीं

करायाला लागा
लक्षाला पडती

वेंचायाला लाग
लक्ष मी वाहातें

वेंचायाला लाग
लक्ष मी बोलल्यें

गुढी पाडव्याला
कुळाची कीर्ती जावी

दणाणे माजवर
उषाताईची

तूं ग मी ग घालूं
पोटभर

फुगड्या खेळतात
मुलींमध्ये

ओखाणे प्रेमें घेती
बायकांना

गाणीं म्हणती गमतीचीं
मंगळागौर

शिवालयीं जाऊं
शंकराला

आजें शेवटील
भावे वाहूं

चातुर्मासीं माझीं
माझ्यावरी

असे माझें वाई
फराळाला

शेजी मला बोटवाती
कांहीं कमी

सखी दूरवा ग मातें
गणेरया

नीळवर्णाचीं ग फुलें
विठ्ठलाला

उंच गुढी उभवावी
दाही दिशां

१२

१३

१४

१५

१६

१७

१८

१९

२०

२१

२२

२३

२४

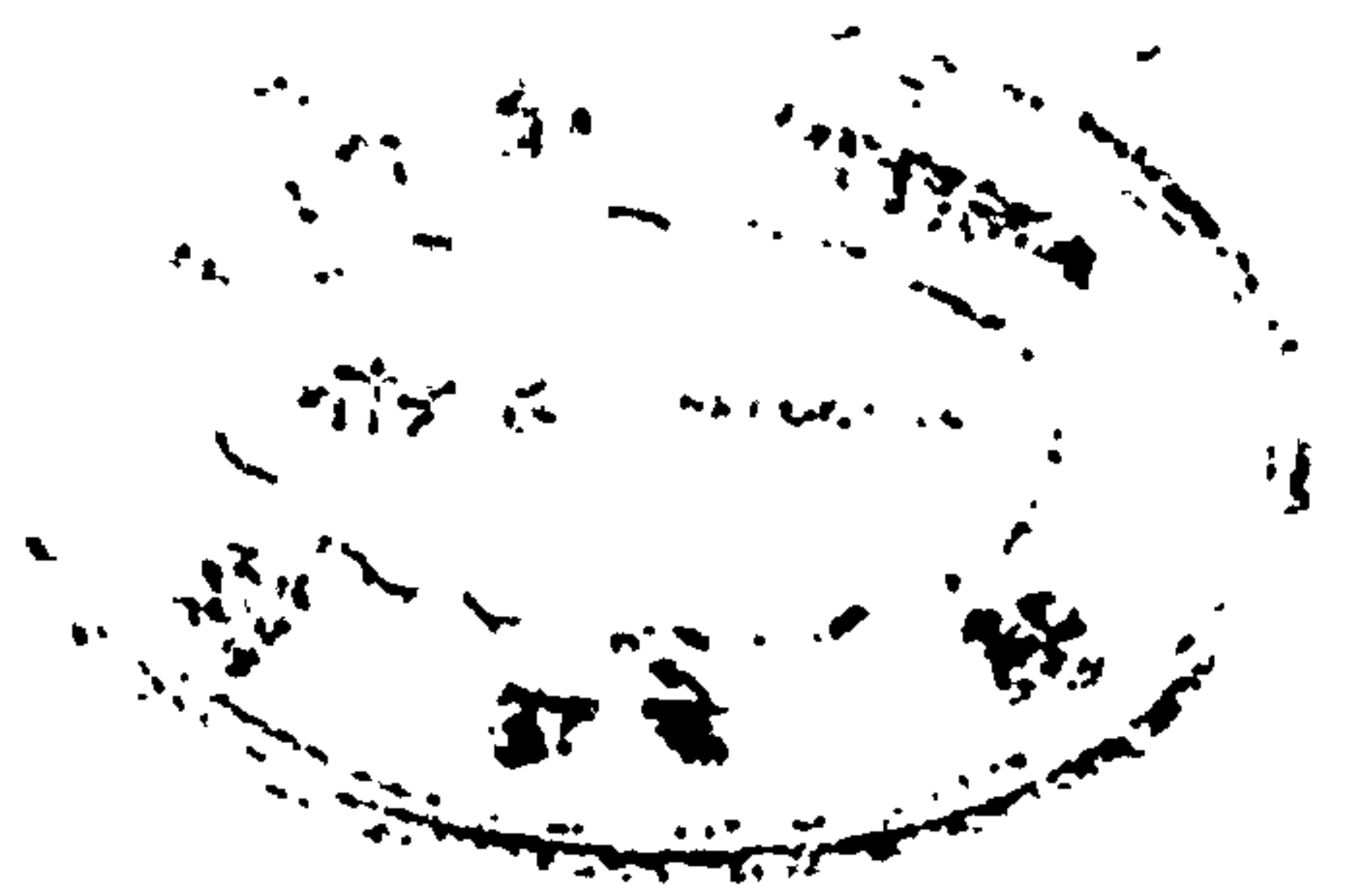
गुढी पाडव्याला	गुढी उंच उभी करी	
खण घाली जरतारी	गोपूबाळ	२५
गुढी पाडव्याला	कडूलिंब खाती	
आधीं कडू मग प्राप्ति	अमृताची	२६
गुढी पाडव्याला	घरोघर गुढी	
पडूं दे माझी कुडी	देवासाठीं	२७
पाडव्याची गुढी	उंच कळकीची काठी	
चांदीची वर लोटी	गोपूबाळाची	२८
पाडव्याची गुढी	उंच कळकीची काठी	
कुळाची कीर्ती मोठी	बाप्पाजींच्या	२९
पाडव्याची गुढी	उंच कळकीची काठी	
वर खण जरीकांठी	उषाताईचा	३०
नऊ दिवस नवरात्र	अंबामायेचा सोहळा	
नऊ दिवस नऊ माळा	वाहीयेल्या	३१
नऊ दिवस नवरात्र	अंबामाय बसे घटी	
मोतीयांनीं भरा ओटी	जोगेश्वरीची	३२
आलें नवरात्र	चला पाहूं अंबाबाई	
रीघं मंदिरांत नाहीं	भारी गर्दी	३३
आलें नवरात्र	माळेला फुलें आणूं	
आरत्या रोज म्हणूं	अंबाबाईच्या	३४
नवरात्रामध्यें	अंबाबाईचा गोंधळ	
भरूं मोत्यांची ओंजळ	तिचे पायीं	३५
आज मंगळवार	देवीचा वार आला	
चला शेजी दर्शनाला	राऊळांत	३६
आज शुक्रवार	देवीचा प्रिय वार	
लावूं नका हो उशीर	दर्शनाला	३७

नऊ दिवस नवरात्र	दहावे दिवशीं दसरा	
अंबा निघाली उशीरां	शिलंगणा	३८
दसऱ्याचे दिवशीं	सोनें घेऊनीया आले	
दारीं भाई ओंवाळीले	उषाताईनें	३९
दसऱ्याचे दिवशीं	माझ्या ताटांमध्ये सोनें	
ओंवाळीतं नी प्रेमानें	भाईराया	४०
दसऱ्याचे दिवशीं	आपट्याची लुटालुटी	
सारंगी घोडा पिटी	गोपूबाळ	४१
नवस मीं केला	मनांतल्या मनांत	
मला पावली जनांत	जोगेश्वरी	४२
नवस मीं केला	नवसाजोगी झाल्यें	
नवस फेडूं आलें	जोगेश्वरीचा	४३
नवस मीं केला	अंबाबाईला कमळ	
परदेशीं तूं सांभाळ	उषाताईला	४४
नवस मीं केला	अंबाबाईला ताम्हन	
परदेशीं गेली लहान	उषाताई	४५
नवस मीं केला	अंबाबाईला कुयिरी	
गेली परदेशा दूरी	उषाताई	४६
आई अंबाबाई	भरत्यें तुझी ओटी	
सांभाळ सौभाग्याची पेटी	उषाताईची	४७
आई अंबाबाई	खण नारळ ग तुला	
राख माझ्या कुंकवाला	जन्मवेरी	४८
आई अंबाबाई	फुलें तुला सुवासाचीं	
काळजी कुंकवाची	माझ्या घेई	४९
आई अंबाबाई	पडते पायां लेकर	
चुडे अभंग राख	जन्मवेरी	५०

आई अंबाबाई	तुला सात नमस्कार	
कृपा करी कंथावर	उषाताईच्या	५१
शेरा सोनीयाची	अंबाबाई पागोठ्यांत	
राख माये परदेशांत	भाईरायाला	५२
शेरा सोनीयाची	अंबाबाई घडवोली	
देव्हान्यां चढवीली	बाप्पार्जीनीं	५३
ऐकावी कहाणी	हार्तीं व्या तांदूळ	
होईल मंगल	ऐकणाराचें	५४
नागपंचमीला	नागाला वाला दूध	
होईल बुद्धि शुद्ध	नागकृपें	५५
नागपंचमीला	पाटावर काढा नाग	
आजीबाई कहाणी सांग	लहानथोरां	५६
नागपंचमीला	लाल ग चंदनी	
नाग देतसे काढोनी	भाईराया	५७
नागपंचमीला	नागाला लाह्या-फुलें	
सुखानें दोन्ही कुळें	नांदतील	५८
नागपंचमीला	नागा चंदनाचें गंध	
तुटतील भवबंध	पूजणारांचे	५९
नागपंचमीला	नको चिरूं भाजीपाला	
दया शिकवूं हाताला	आज सये	६०
नागांची पंचमी	गाणीं गाऊन जागवूं	
दोन्ही कुळांना वागवूं	आनंदांत	६१
गारुड्याची पुंगी	कुठें ग वाजते	
शेजीकडे पूजा होते	नागोबाची	६२
गारुड्याची पुंगी	सखि कुठे ग वाजते	
तेथें घेऊन मी जातें	तान्हे बाळा	६३

नागपंचमीला
खेळती कवतुकें
चला सखियांनो
आकाशा देऊं धक्के
नागपंचमीची
झोके घेती कडुलिंबा
कार्तिक महिना
तुळशीची माळ
शिमग्याच्या सणा
डफावर जाळी

बांधिती झाडां झोके
नारी-नर ६४
वेऊं झाडावर झोके
अपुल्या पार्यीं ६५
कोंकणीं नाहीं मजा
देशावर ६६
काकड्याची वेळ
विठोवाला ६७
भाऊ माझे खेळी
मोतीयांची ६८

लहान मुलें असा कडकडाट व गडगडाट होऊं लागला म्हणजे भितात.
आई त्यांना कुशींत घेऊन निजवते :

मेघ गरजतो

पाऊस वर्षतो

कुशींत निजतो

तान्हे बाळ

पावसाळ्याचें असें मनोहर वर्णन आहे, तसेंच थंडीचेंहि आहे. फार थंडी पडलेली असली म्हणजे फुलांच्या कळ्या नीट फुलत नाहीत. त्या आंखडून जातात :

थंडी पडे भारी

फुलती ना कळ्या

आंखडून गेल्या

झाडावर

थंडी इतकी पडली कीं पाणी अगदीं गारगार झालें. आकाशांतील तारेहि थंडीनें थरथरूं लागले :

थंडी पडे भारी

तारे थरारती

करी तूं गुरंगुटी

तान्हे बाळा

थंडी पडलेली असली म्हणजे ताटांत किंवा शेगडींत निखारे घेऊन म्हातारीं माणसें घरांत शेकत बसतात :

थंडी आज भारी

ताटीं निखारे भरून

देऊं शेकाया नेऊन

बाप्पार्जींना

परंतु स्त्रियांनीं उन्हाळ्याचें वर्णन केलें आहे तें आतां ऐका. ऊन इतकें पडलें आहे कीं दगड सुद्धां फुटून त्यांच्या लाह्या होतील :

दुपारचें ऊन

दगडाच्या झाल्या लाह्या

तांड कोमेजे देसाया

भाईराया

भाईराया श्रीमंत. त्याला देसाईचें वतन आहे. त्याला ऊन सहन होत नाही. लहान मुलें उन्हाच्या झळां लागून कोमेजतात :

दुपारचें ऊन

झळां झळाळा लागती

बाळें माझीं कोमेजती

सुकुमार

अशा दुपारच्या उन्हांतून एखादे वेळेस आईला कोणाकडे जायचें असतें. तिच्या पायांत जोडा वगैरे नसतो. कडेवर मूल असतें. भरभर तर चालवत नाही :

दुपारचें ऊन

पाय ग भाजती

त्यांत बाळ कडेवरतीं

माउलीच्या

दुपारच्या वेळेला आई मुलांना जरा झोंपविते. पांखरोंहे झाडांच्या गर्द
छायेंत शांत बसतात :

दुपारचें ऊन

पांखरें शांत शांत

आईच्या मांडीवरी

तान्हे बाळ ग निवांत

कधीं कधीं उन्हाळा इतका प्रखर होतो, कीं बाहेर तोंड काढवत नाहीं.
जणूं निखाऱ्यांची वृष्टि होत आहे असें वाटतें :

दुपारचें ऊन

बाहेर बघवेना

बाहेर निघवेना

घडीभर

दुपारचें ऊन

जणूं इंगळांची वृष्टि

हिरवी सारी सृष्टि

जळून गेली

परंतु या उन्हाळ्यांतच झाडांना नवीन पालवी फुटते. वसंत ऋतु येतो.
मोठें आश्चर्य आहे !

कडक उन्हाळा

रानांत नाहीं पाणी

देव आश्चर्य करीतो

झाडा पल्लव फोडूनी

आंबे मोहरले

आनंद कोकिलेला

वसंताच्या स्वागताला

करितसे

अशीं हीं वर्णनें आहेत. सकाळच्या सूर्यनारायणाचें वर्णनहि मनोहर आहे.
रथावर बसून सूर्य येतो. सर्वत्र प्रकाश पसरतो :

छत्र धरी शिरीं

त्याचा लखलखाट पडे

सूर्यनाथ चढे

रथावरी

आणि एक भगिनी प्रेमानें म्हणते, सूर्यनारायण आधीं माझ्या दारांत
उगवले व मग पृथ्वीवर त्यांचा उजेड पडला :

उगवले सूर्यदेव

आधीं उगवे माझ्या दारीं

मग पृथ्वीवरी

उजेड पडे

उजाडत सूर्य लाल लाल दिसतो. जणूं शेंदराचा गोळा :

उगवला भानु
आयुष्य मागे बापा

शंदराचा यष्ण
गोपूबाळ

सोनेरी किरणांचा मुकुट घालून सूर्य येतो. तो येतांच साऱ्या चराचरांत
चैतन्य संचरते :

सूर्य उगवला
पांखरां फुटे वाचा

किरीट किरणांचा
झाडांवरी

बहीण सूर्यनारायणाला म्हणते, “देवा, फार तापू नकोस. भाऊ बाहेर
गेला आहे. तो सुकुमार आहे.”

सूर्यनारायणां
बाहेर सुकुमार

तापू नको फार
भाईराया

सूर्य मावळतो. विद्यार्थी पुस्तकें बांधतात. गुरूला प्रणाम करून जातात :

सविता संपूर्ण झाल्या
गुरूला हात जोडी

पदांची पोथी सोडी
भाईराया

“पोथी सोडी” म्हणजे पोथी सोडून जातो, पोथी गुंडाळतो. पदांची
म्हणजे वेदांची. वेदांतील ऋचांमधील प्रत्येक शब्द संधि सोडवून निराळा
म्हणणें, या गोष्टीला “पदापर्यंत म्हणणें” असें म्हणतात. अमक्या भटजीनें
पदांपर्यंत म्हटलें आहे असा प्रयोग करतात.

समुद्र म्हणजे अमर्याद काव्य ! बायकांनीं त्याचें वर्णन केलें आहे.
समुद्राचें पाणी सारखें नाचतें. त्याला क्षणाची विश्रांति नाही :

समुद्राच्या पाण्या
नाचतें हालतें

स्वस्थता अणु नाहीं
सदा खालीं वर होई

समुद्र कधीं आटत नाहीं. कारण तो सर्व प्रवाहांना जवळ घेतो. जो सर्वांना
जवळ घेईल तो अमर होईल :

कोठलेंहि असो
उन्हाळा पावसाळा

पाणी समुद्र घे पोटीं
त्याला नाहीं कधीं तुटी

समुद्र सारखा ओरडत असतो ? त्याचें काय हरवलें आहे ? काय आहे

त्याची वेदना ? त्याचा एकुलता एक गौरागोमेटा मुलगा चंद्र दूर जाऊन
बसला म्हणून समुद्र ओरडतो :

समुद्रा रे बापा
पुत्र तुझा गोरा गोरा

किती टाहो तूं फोडशी
जाऊन बसला आकाशीं

अशा या समुद्राच्या लाटा सारख्या उसळत असतात. शुभ्र फेस वर येत
असतो. हा फेस नाही. समुद्र आपल्या मुलग्याला, त्या चंद्राला जणू फुलें
अर्पण करतो :

समुद्राच्या लाटा
गोड त्या चंद्राला

फेस उधळीती
जणू फुलें अर्पिताती

ही एक काव्यमय उत्प्रेक्षा पाहा :

समुद्रा ग मध्यें
फेसाचें पीक येत

लाटांचें उभें शेत
अपरंपार

समुद्राचें वर्णन, त्याप्रमाणेंच पावसाळ्यांत दुथडी भरून जाणाऱ्या नद्यांचें
वर्णन. कृष्णेचें हें वर्णन वाचा :

भरली कृष्णाबाई
जटा टेविल्या मोकळ्या

जशा दुधाच्या उकळ्या
दत्तात्रेयांनीं

कृष्णेच्या त्या फेसाळ लाटा म्हणजे दुधाला फुटलेल्या जणू उकळ्या !
किंवा दत्तात्रेयाच्या या मोकळ्या सोडलेल्या जटा ! औदुम्बर किंवा
नरसोबाची. वाडी येथील का हें वर्णन आहे ? बहुधा नरसोबाच्या वाडीचें
असावें. कारण तेथें खडक आहेत व फेसाळ लाटा कृष्णापंचगंगेच्या संगमांत
उसळत असतात.

ऋतुवर्णन, सृष्टिवर्णन : ओंव्या

पाऊस पडेना
फुटेना एक कांब
पाऊस पडेना
गुरांवासरांचे झाले

पडेना एक थेंब
धरणीला
सुकले नद्या नाले
भारी हाल

१

२

पाऊस पडेना	सुकलीं सारीं तळीं	
सुकल्या वृक्षवेली	रानींविनीं	३
पाऊस पडेना	देव कोपलासे भारी	
देवावांचुन कोण तारीं	त्रिभुवनीं	४
पाऊस पडेना	सुकलीं सारीं तोंडें	
राग कां गोविंदें	केला आहे	५
पाऊस पडेना	पिकेल कशी शेती	
होईल सारी माती	संसाराची	६
पाऊस पडेना	प्राण येती कंठीं	
कर्हीं तो जगजेठी	करिल कृपा	७
पडेल पाऊस	बघा झाले मेघ गोळा	
आला हो कळवळा	देवंचाप्पा	८
पावसाचीं चिन्हें	दिसती आभाळीं	
मेघांची गर्दी काळी	जाहलीसे	९
मेघांची आकाशीं	गर्दी झालेली पाहून	
मोर नाचे आनंदून	वनामध्ये	१०
मोर नाचतांना	मोर अश्रु ते गाळिती	
लांडोरी चाखीती	आनंदोनी	११
पड रे पाऊसा	पिकूं दे दाणापाणी	
भाईरायाला बहिणी	आठवीती	१२
पाऊस पडतो	पडतो काळाकुट्ट	
धरणीमाता हिरवी जोट	पांघुरली	१३
पाऊस पडतो	थांबेना पागोळी	
धरणीमाय हिरवी चोळी	घालीतसे	१४
पाऊस पडतो	ओल्या झाल्यात कामिनी	
भाकरीच्या पाठ्या	शेता जातात घेऊनी	१५

पाऊस पडतो	ओल्या झाल्यात जमिनी	
या ग पेरणीच्यासाठी	शेता जाती सुवासिनी	१६
पाऊस पडतो	पागोळ्यां पाणी गळे	
माणीक दारीं खेळे	उषाताई	१७
पाऊस पडतो	पडतो मुसळधार	
गंगेला आला पूर	दोन्ही थडी	१८
पाऊस पडतो	गरजे पाणी पडे	
आकाश जणुं रडे	रात्रंदीस	१९
पाऊस पडतो	पडतो सारखा	
सूर्य झालासे पारखा	चार दिवस	२०
पाऊस पडतो	विजांचा चमचमाट	
धरणीमाता हिरवा थाट	मांडीतसे	२१
मेघ गडगडे	कडाडते वीज	
कुशीमध्ये नीज	तान्हे बाळा	२२
झाडें झडाडती	विजा कडाडती	
धरणीमाये तुझा पति	येत आहे	२३
मेघ गरजतो	पाऊस वर्षतो	
कुशींत निजतो	तान्हे बाळ	२४
पाऊस थांबेना	राउळीं कशी जाऊं	
त्रिदळ कसें वाहूं	शंकराला	२५
पाऊस थांबेना	देऊळीं कशी जाऊं	
बाळाला कशी नेऊं	कडेवरी	२६
पाऊस थांबेना	पांखरें गारठलीं	
आईच्या पदराखालीं	तान्हे बाळ	२७
पाणी पाणी झालें	सान्या अंगणांत	
नको जाऊं तूं पाण्यांत	तान्हे बाळा	२८

येईल पडसं वरांत खेळ पाहूं	पाण्यांत नको जाऊं गोपूबाळा	२९
येईल पडसं मायेला नको जाचूं	पाण्यांत नको नाचूं तान्हे बाळा	३०
पावसाच्या भारं हिरव्या रुमालें झांकलें	जणुं डोंगर वांकले त्यांनीं तोंड	३१
पाऊस पडतो भिजल्या जाईजुई	पडतो युईयुई विठ्ठलाच्या	३२
पाऊस पडतो भिजला राज्यगोंडा	पडतो कांडाकांडा विठ्ठलाचा	३३
पाऊस पडतो भिजली अब्दागिरी	पडतो भिरिभिरी विठ्ठलाची	३४
पाऊस पडतो भाई माझे अडकले	भरले नद्या नाले पैलतीरा	३५
पाऊस पडतो देवा सुखरूप आणी	नद्यांना आलें पाणी भाईराया	३६
थंडी पडे भारी कुशींत तान्हे बाळा	पाटींत निघती कळा गाई करी	३७
थंडी पडे भारी निजलीं तान्हीं बाळं	पाणी झालें जसें कालें कुशीमध्ये	३८
थंडी पडे भारी आंखडून गेल्या	फुलती ना कळया झाडावर	३९
थंडी आज भारी देऊं शेकाया नेऊन	ताटीं निखारे भरून बाप्पार्जींना	४०
थंडी पडे भारी ओठ हे फुटले	मळे करपले तान्हे बाळाचे	४१

थंडी पडे भारी कोकमतेलाचें तूं बोट	फुटले तुझे ओठ लाव बाळा	४२
थंडी पडे भारी राही बाळा तूं निजून	तुला बंडी मी घालीन अंथरुणांत	४३
थंडी पडे भारी करी तूं गुरंगुटी	तारे थरारती तान्हे बाळा	४४
दुपारचें ऊन तोंड कोमेजे देसाया	दगडाच्या झाल्या लाह्या भाईराया	४५
दुपारचें ऊन माझ्या गुलाबाच्या फुला	लागतें रे तुला गोपूबाळा	४६
दुपारचें ऊन बाळें माझीं कोमेजती	झळा झळाळा लागती सुकुमार	४७
दुपारचें ऊन त्यांत बाळ कडेवरती	पाय ग भाजती माउलीच्या	४८
दुपारचें ऊन तूं रे राजा सुकुमार	नको जाऊं तूं बाहेर फुलावाणी	४९
दुपारचें ऊन कोकंबासारखें	बाळ खेळायाला गेलें तोंड लाल लाल झालें	५०
दुपारचें ऊन समुद्र आटेल	कोण ग साहील अशा ऊन	५१
दुपारचें ऊन आईच्या मांडीवरी	पांखरें शांत शांत तान्हे बाळ ग निवांत	५२
दुपारचें ऊन बाहेर निघवेना	बाहेर बघवेना घडीभर	५३
दुपारचें ऊन हिरवी सारी सृष्टि	इंगळांची वृष्टि जळून गेली	५४

कडक उन्हाळा	रानांत नाहीं पाणी	
देव आश्चर्य करितो	झाडां पल्लव फोडूनी	५५
कडक उन्हाळा	पाण्याचा नाहीं पत्ता	
देव आश्चर्य करितो	झाडां फुटे नवा पत्ता	५६
छत्र धरी शिरीं	त्याचा लखलखाट पडे	
सूर्यनाथ चढे	रथावरी	५७
उगवले सूर्यदेव	आधीं उगवे माझ्या दारीं	
मग पृथ्वीवरी	उजेड पडे	५८
सूर्य वर आला	अंधार गेला दूर	
दरींत करी घर	भांबावोनी	५९
सूर्य उगवला	किरीट किरणांचा	
पांखरा फुटे वाचा	झाडांवरी	६०
सविता संप्रूण झाल्या	मग करावं पारण	
वाचीलें रामायण	बाप्पाजींनीं	६१
सविता संप्रूण झाल्या	दिव्याला भरण	
वाचीलें रामायण	मामंजींनीं	६२
सविता संप्रूर्ण झाल्या	पदांची पोथी सोडी	
गुरूला हात जोडी	भाईराया	६३
उगवला भानू	शेंदराचा थप्पा	
आयुष्य मागे बापा	गोपूबाळ	६४
सोनेरी किरण	डोंगराच्या माथां	
नमन सूर्यनाथा	उजाडत	६५
सूर्य नारायणा	तापूं नको फार	
बाहेर सुकुमार	भाईराया	६६
सूर्यनारायणा	तापूं नको फार	
गांवा गेले छाया कर	भाईरायाला	६७

सूर्यनारायणा	गगनीं तापशा	
लोकांचें पाहशी	पापपुण्य	६८
उगवला भानू	भानु नव्हे हा भास्कर	
त्याला माझा नमस्कार	दोन्ही हातीं	६९
आंबे मोहरले	आनंद कोकिळेला	
वसंताच्या स्वागताला	करितसे	७०
समुद्राच्या पाण्या	स्वस्थता अणु नाहीं	
नाचतें हालतें	सदा खालीं वर होई	७१
कोठलेंहि असो	पाणी समुद्र घे पोटीं	
उन्हाळा पावसाळा	त्याला नाहीं कधीं तुटी	७२
समुद्रा रे बापा	किती टाहो तूं फोडशी	
पुत्र तुझा गोरागोरा	जाऊन बसला आकाशीं	७३
समुद्राच्या लाटा	फेंस उधळीती	
गोड त्या चंद्राला	फुलें अर्पिताती	७४
समुद्रा ग मध्यें	लाटांचें उभें शेत	
फेंसाचें पीक येत	अपरंपार	७५
भरली कृष्णाबाई	जशा दुधाच्या उकळ्या	
जटा टेविल्या मोकळ्या	दत्तात्रेयांनीं	७६

प्रकरण दहावें पहिली माझी ओंवी

रसपरिचय

फर्ग्युसन कॉलेजमध्ये प्रो. वासुदेवराव पटवर्धन मराठी शिकवीत होते. त्यांनीं मुलांना विचारिलें “ तुम्हांला मराठींतील अभिजात छंद माहीत आहे? मराठींतील अभिजात वृत्त कोणतें? ” मुलांना उत्तर देतां आलें नाहीं. मग प्रो. पटवर्धन एकदम म्हणाले “ ओंवी. ओंवी हा मराठींतील अभिजात छंद आहे. मराठींतील महाकाव्यें याच वृत्तांत आहेत. स्त्रियांनीं याच वृत्तांत स्वतःचीं सुखदुःखें सांगितलीं. तुम्ही कोणी एखादी ओंवी म्हणून दाखवतां? ” मुलें हसलीं. कोणी ओंवी म्हणेना. तेव्हां पुन्हा प्रो. पटवर्धनांनीं

पहिली माझी ओंवी

पहिला माझा नेम

तुळशीखालीं राम

पोथी वाची

ही ओंवी म्हटली व म्हणाले, “ ओंवी वृत्त फार गोड.”

“ पहिली माझी ओंवी, पहिला माझा नेम ” ही ओंवी कोणाला माहीत नाहीं ! मीं प्रस्तुत प्रकरणांला “ पहिली माझी ओंवी ” हेंच नांव दिलें आहे.

पहिली माझी ओंवी, दुसरी माझी ओंवी असें करीत करीत एकविसावी माझी ओंवी, येथपर्यंत मजल येते. या पद्धतीच्या किती तरी ओंव्या आहेत. मोठा सुंदर आहे प्रकार हा. यांत बुद्धिमत्ताहि लागते. पहिल्या चरणांत पहिली, दुसरी, तिसरी असे शब्द आरंभीं असतात, तर दुसऱ्या चरणाच्या आरंभीं त्या त्या संख्येइतकें कांहीं तरी सांगितलेलें असतें. उदाहरणार्थ :

पांचवी माझी ओंवी

पांच पांडवांना

पाठीच्या भावंडांना

राज्य येवो

या ओंवीच्या पहिल्या चरणाच्या आरंभी “ पांचवी ” असा शब्द आहे तर

दुसऱ्या ओळीच्या आरंभीं पांच पांडव असें आहे. स्पष्ट कल्पनां येण्यासाठीं आणखी एक ओवी देतो :

सातवी माझी ओवी
कौसल्येच्या कुशीं

सात सप्त ऋषि
रामचंद्र

कधीं कधीं दुसऱ्या चरणाच्या आरंभीं संख्यादर्शक वस्तु नसून निराळीच गंमत केलेली असते :

विसावी माझी ओवी
आईच्या आसऱ्याला

विसांवा माहेराला
सुखशांती

या ओवींत पहिल्या चरणांत विसावी हा शब्द असल्यामुळें कांहीं तरी वीस दुसऱ्या चरणांत हवेत. परंतु विसाव्या ओवींतील 'विसावी' हा शब्द "विसांवा" या समानोच्चारक शब्दाशीं जोडला आहे. अशा ओव्यांतून संख्यादर्शक वस्तु नसते. परंतु अशा ओव्या फार थोड्या आहेत.

कधीं कधीं या प्रकारांत ओवीच्या पहिल्या चरणांतील संख्यादर्शक शब्दाशीं यमक आणणारा शब्द दुसऱ्या चरणाचे आरंभीं घालतात.

पहिली माझी ओवी
लिहिणाराचा हात गोरा

वहिला काळा दोरा
राजबिंडा

या ओवींत 'पहिली' या शब्दाशीं 'वहिला' या शब्दाचें यमकमय सादृश्य आहे.

या ओव्यांतील कांहीं कांहीं ओव्या फारच सुंदर आहेत. संसारांत सुख पाहिजे असेल तर शेजाऱ्यापाजाऱ्यांशीं प्रेमानें वागलें पाहिजे. दुजाभाव कमी करीत गेलें पाहिजे असें एका ओवींत सांगितलें आहे :

दुसरी माझी ओवी
तरीच पावे देव

दुजा नको भाव
संसारांत

कधीं कधीं तिसऱ्या व चौथ्या चरणांत अर्थान्तरन्यासपर असें एखादें वचन असतें :

नववी माझी ओवी
संसारीं आग्रह

आहेत नवग्रह
धरूं नये

पांचवी माझी ओंवी आपुलीं पांच बोटें
 त्यांनीं कधीं कर्म खोटें करूं नये
 अशीं सुंदर सुभाषितें शेवटच्या चरणांतून असतात.
 ही एक गोड ओंवी पाहा :

सोळावी माझी ओंवी सोळा चंद्रकला
 पतीच्या ग कला सांभाळावें
 एक बाई सांगते :

एकुणिसावी माझी ओंवी एकोणीस वर्षे
 नेलीं मीं ग हर्षे संसारांत

एका स्त्रीचें हें वर्णन ऐका :
 पहिली माझी ओंवी पहिली कामाला
 स्मरते रामाला अंतरंगीं

हातांत काम व मुखांत रामनाम अशी ही थोर सती आहे.

कधीं कधीं तात्त्विक विचार या ओंव्यांतून असतात. योगशास्त्रांतील गोष्टीहि मांडलेल्या असतात. पुराणें वगैरे ऐकायला जाणाऱ्या बायकांना सारी माहिती असते :

सतरावी माझी ओंवी सतरावीचें दूध
 योगी पिती शुद्ध समार्धीत
 दहावी माझी ओंवी दश इंद्रियांचा
 अकराव्या मनाचा खेळ सारा

कांहीं ओंव्यांतून सामाजिक व ऐतिहासिक गोष्टीहि सांगण्यांत आल्या आहेत :

पहिली माझी ओंवी सदा एकीचें पालन
 घरीं बेकी होतां जाण राज्य गेलें
 अठरावी माझी ओंवी अठरापगड जाती
 गांवांत नांदती आनंदानें

गांवगाडा सुरळीत चालला आहे असें ही भगिनी सांगते. तसेंच आपल्यांतील दुहीनें राज्य गेलें असें ती बजावीत आहे.

तुकाराममहाराजासारख्यांनींहि पहिली माझी ओंवी; दुसरी माझी ओंवी या प्रकारच्या ओंव्या केल्या आहेत. त्यांनाहि स्त्रियांच्या वाङ्मयांतील हा प्रकार आवडला असावा. या प्रकरणांत तुकाराममहाराजांच्या या पद्धतीच्या दहा ओंव्या दिल्या आहेत. सोंवळ्या बायकांना या ओंव्या येतात; स्नानाच्या वेळेस वगैरे त्या म्हणतात. शेंवटच्या ओंवीत तुकाराममहाराज म्हणतात :

दहावी माझी ओंवी

दाही अवतारां

घाली संवसारा

तुका म्हणे

“तुका म्हणे गर्भवासीं । सुखें घालावें आम्हांसीं ” त्याचीच येथें आठवण होते. लोकसेवेसाठीं पुनः पुन्हा संसारांत यावयास तुकाराम तयार आहेत. भगवान् बुद्धहि म्हणत असत कीं. ‘जगांत जोंपर्यंत कोणी दुःखी आहेत तोंपर्यंत मी पुनः पुन्हा जन्म घेईन; कंटाळणार नाहीं.”

या ओंव्या झोंपाळ्यावर बहुधा भराभरा रचलेल्या असाव्यात. एकीने ‘पहिली माझी ओंवी’ असें म्हटलें कीं, दुसरीनें लगेच ‘दुसरी माझी ओंवी’ असें म्हणायचें. भराभरा त्या त्या संख्या दर्शविणाऱ्या वस्तु आठवल्या पाहिजेत. नऊ म्हणतांच नवग्रह, दहा म्हणतांच दाही दिशा, एकवीस म्हणतांच गणपतीच्या एकवीस दुर्वा किंवा एकवीस मोदक हें पटपट आठवलें पाहिजे. हा ओंवीप्रकार गोड आहे खरा.

पहिली माझी ओंवी

पहिली माझी ओंवी

तुळशीखालीं राम

पहिली माझी ओंवी

आली रथांत बसून

पहिली माझी ओंवी

लिंहीणाराचा हात गोरा

दुसरी माझी ओंवी

ध्यानीं मनीं भेटे

पहिला माझा नेम

पोथी वाची

१

पहिल्यापासून

अंबाबाई

२

वहिला काळा दोरा

राजबिंडा

३

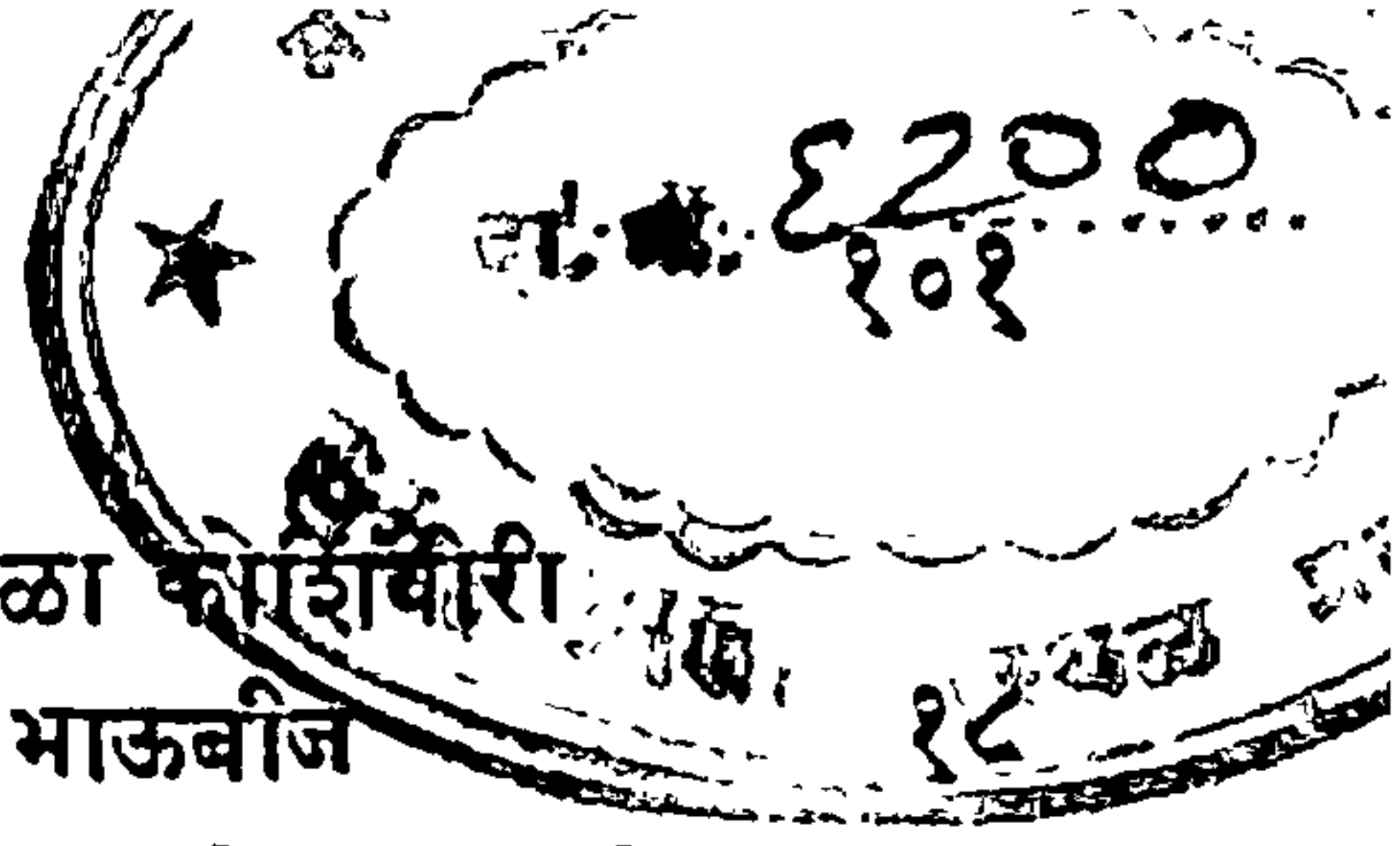
दूध नाहीं कोठें

पांडुरंग

४

तिसरी माझी ओंवी ब्रह्माविष्णुशिवावरी	तीन त्रिकुटाच्या परी बिल्वपत्र	५
चवथी माझी ओंवी मखमाली गेंदा	चवथीच्या चंद्रा रंग बहू	६
पांचवी माझी ओंवी पाठीच्या भावंडांना	पांच पांडवांना राज्य येवो	७
सहावी माझी ओंवी तुझ्या गर्भा तेज चढे	सहावीची छाया पडे उषाताई	८
सातवी माझी ओंवी कौसल्येच्या कुशी	सात सप्त ऋषि रामचंद्र	९
आठवी माझी ओंवी देवाजीचे ओटे	आठ आटेपाटे रंगवीले	१०
नववी माझी ओंवी फेरीला किती घेऊं	नऊ खंडी गहू देवाजीच्या	११
दहावी माझी ओंवी लक्ष्मी होईन	दशांगुळें मी गाईन संसारान्त	१२
अकरावी माझी ओंवी जेवला बुंदीलाडू	अकरा हे ग गडू गोपूबाळ	१३
बारावी माझी ओंवी सूर्याला नमस्कार	बारा आदित्यवार घालूं केले	१४
तेरावी माझी ओंवी पालखी हिरियाची	तेरा तेरियाची देवाजींची	१५
चौदावी माझी ओंवी पालखी हलकड्यांची	चौदा चौकड्यांची देवाजींची	१६
पंधरावी माझी ओंवी रंगवील्या साड्या	पंधरा कीं ग काड्या सीताबाईच्या	१७

पहिली माझी ओंवी

सोळावी माझी ओंवी
आज आहे माझ्या घरीं
सतरावी माझी ओंवी
एकावें माझें सये

अठरावी माझी ओंवी
शेजीशीं बऱ्या बोलें
एकुणीसाठी माझी ओंवी
संसारीं नित्य स्मरा
विसावी माझी ओंवी
आईच्या आसऱ्याला
एकविसावी माझी ओंवी
वाहा देवा गजानना

पहिली माझी ओंवी
रक्षिता बालका
दुसरी माझी ओंवी
तरीच पावे देव

तिसरी माझी ओंवी
संसारीं रमापति

चौथी माझी ओंवी
त्यांची कधीं गडी
पांचवी माझी ओंवी
त्यांनीं कधीं कर्म खोटें

सहावी माझी ओंवी
निर्मिळीं विचित्रें

सातवी माझी ओंवी
आहे हा संसार

सोळा कोशिकारी
भाऊबीज

सतरा धंदे करूं नये
हितासाठीं १९

अठरा धान्यांचें कडबोळें
वाग बाई २०

एकूण एक करा
गणराया २१

विसांवा माहेराला
सुखशांती २२

एकवीस दुर्वा आणा
लंबोदरा २३

जगाच्या पालका
देवराया २४

दुजा नको भाव
संसारांत २५

भीकवाळे तीन मोतीं
आठवावा २६

चांडाळचौकडी
करूं नये २७

आपुलीं पांच बोटें
करूं नये २८

सहा महाशास्त्रें
ऋषिमुनींनीं २९

सात आठवड्याचे वार
संकटाचा ३०

आठवी माझी ओंवी सखा द्रौपदीचा	आठवा देवकीचा कृष्णनाथ	३१
नववी माझी ओंवी संसारीं आग्रह	आहेत नवग्रह धरूं नये	३२
दहावी माझी ओंवी चंद्रामुळें निशा	आहेत दहा दिशा शोभतसे	३३
अकरावी माझी ओंवी मानूं ज्ञानेश्वर	अकरावा अवतार आळंदीचे	३४
अकरावी माझी ओंवी नखरा न कर	अक्राळ असूर उषाताई	३५
बारावी माझी ओंवी पुण्याचा करी सांठा	संसारीं बारा वाटा क्षणोक्षणीं	३६
तेरावी माझी ओंवी जरी न जपती	तीन तेरा होती जर्गी लोक	३७
चौदावी माझी ओंवी नाश झाला रावणाचा	चौदा चौकड्याचा गर्व होतां	३८
पंधरावी माझी ओंवी संसारांत दक्ष	पंधरा दिवसांचा पक्ष राही सदा	३९
सोळावी माझी ओंवी पतीच्या ग कला	सोळा चंद्रकला सांभाळावें	४०
सतरावी माझी ओंवी योगी पीती शुद्ध	सतरावीचें दूध समार्थीत	४१
अठरावी माझी ओंवी लिहिळीं व्यासानें	अठरा पुराणें लोकांसाठीं	४२
अठरावी माझी ओंवी गांवांत नांदती	अठरापगड जाती आनंदानें	४३

एकुंणिसावी माझी ओंवी
नेलीं मीं ग हर्षे

एकोणीस वर्षे
संसारंत ४४

विसावी माझी ओंवी
निशाण रामाचें

विसाण पाण्याचें
उभें केलें ४५

विसावी माझी ओंवी
नास्तिक पाखंडी

वीस मणी खंडी
होऊं नये ४६

एकविसावी माझी ओंवी
तेणें सिद्धिविनायक

एकवीस मोदक
सुप्रसन्न ४७

पहिली माझी ओंवी
गाथीलें निधान

पहिला माझा नेम
पांडुरंग ४८

दुसरी माझी ओंवी
पाहीन मी विटे

दुजें नाहीं कोटें
पांडुरंग ४९

तिसरी माझी ओंवी
गाईन सोयरा

त्रिगुण शरीरा
पांडुरंग ५०

चवथी माझी ओंवी
गाईला श्रीपति

चतुर्भुज मूर्ती
पांडुरंग ५१

पांचवी माझी ओंवी
गायीन आत्माराम

पांची पराक्रम
पांडुरंग ५२

सहावी माझी ओंवी
साक्षात भेटले

सहा मास लोटले
पांडुरंग ५३

सातवी माझी ओंवी
लक्ष तुझ्या पायीं

सप्त-द्वीपांठायीं
पांडुरंग ५४

आठवी माझी ओंवी
विटेवरी उभे

अठ्ठावीस युगें
पांडुरंग ५५

नववी माझी ओंवी
गाईन श्रीपति

नवविधा भक्ति
पांडुरंग ५६

दहावी माझी ओंवी	दाही अवतारा	
घाली संवसारा	तुका म्हणे	५७
चौथी माझी ओंवी	चौसंगें दाटली	
प्रसंगें भेटली	मायबाई	५८
बारावी माझी ओंवी	बारा वाटा ग संसारीं	
आठवा कंसारी	भय नाही	५९
तिसरी माझी ओंवी	तीन पावलीं वामन	
व्यापीतो त्रिभुवन	देवांसाठीं	६०
सहावी माझी ओंवी	सहा हे ग ऋतु	
वसंत परंतु	त्यांचा राजा	६१
सहावी माझी ओंवी	सहा तोंडें षडानना	
नमूं देवा गजानना	त्याच्या भावा	६२
एकटी दुसरी	तिसरीला चिंधी	
चवथीला बिंदी	उषाताईला	६३
एकरी दुसरी	तिसरीला माळ	
चवथीला चंद्रहार	घालूं केला	६४
पहिली माझी ओंवी	पहिले वहिले	
भक्तीने वंदीले	मायबाप	६५
पहिली माझी ओंवी	पहिली कामाला	
स्मरते रामाला	अंतरंगीं	६६
पहिली माझी ओंवी	पहिला ग पुत्र	
व्हावा संसारति	म्हणतात	६७
दहावी माझी ओंवी	दश इंद्रियांचा	
अकराव्या मनाचा	खेळ सारा	६८
बारावी माझी ओंवी	बारा अक्षरांचा मंत्र	
ध्रुव बाळानें पवित्र	जप केला	६९

सरसकट माझी ओंवी

आरती महादेवा

पहिली माझी ओंवी

घरीं बेकी होतां जाण

दुसरी माझी ओंवी

परक्यांनीं ढाव

तिसरी माझी ओंवी

दोघांच्या भांडणाचा

चवथी माझी ओंवी

हट्टाला सोडावें

ओंवीला आरंभ केला

लिहिणार माझे सखे

ओंवीला आरंभ केला

लिहिणाराचा हात गोरा

सरसकट सहा देवां

कापुराची

सदा एकीचें पालन

राज्य गेलें

दुहीला मिळतां वाव

साधीयेला

लाभ तिसऱ्याचा

शेवट हा

चारांचें ऐकावें

संसारांत

पेटीला कप्पे कप्पे

भाईराय

पेटीला काळा दोरा

भाईरायाचा

७०

७१

७२

७३

७४

७५

७६

प्रकरण अकरावें

सुभाषितें

रसपरिचय

स्त्रियांच्या ज्या ओंव्या मीं संग्रहित केल्या त्यांतून कांहीं सुभाषितरूप ओंव्या अलग करून त्या या प्रकरणांत देत आहें. इतर प्रकरणांतूनहि मधून-मधून सुभाषितरूप संबंध ओंव्या किंवा सुभाषितरूप चरण नाहींत असें नाहीं; परंतु कांहीं पृथक् निवडून हें प्रकरण केलें आहे.

या सुभाषितांत कांहीं कांहीं फारच बहारीचीं आहेत. त्यांतून मी कोणतीं निवडून देऊं हें समजत नाहीं. परंतु कांहींची चव देतो. मनुष्य पुष्कळ वेळां चांगली वस्तु जवळ असूनहि तिचा त्याग करितो. प्रकाश जवळ असून अंधारांत खितपत पडतो. चांगला रस्ता समोर असूनहि मुद्दाम चिखलांतून जाऊं बघतो :

रामाच्या नांवाचा
निवळ टाकून

पापी कंटाळा करीती
पाणी गढूळ भरीती

निर्मळ पाणी जवळ असूनहि गढूळ पाणीच कांहीं पसंत करतात. असे अनुभव जीवनांत येतात.

स्त्रियांचें संसारासंबंधीं काय मत ? संसार सोडून देणें जरूर आहे का ? मुमुक्षूनें का संसार सोडावा ? संसारांत राहून मुक्ति होईल तो खरा. मनुष्याची परीक्षा संसारांतच घ्यायला हवी :

शिकती तराया
संसारीं वावरून

पाण्यांत पडून
मुक्त व्हावें

तुम्हांला एक सुंदर सुभाषित देऊं ? हें घ्या :

वाण्याच्या दुकानीं
मूर्खांशीं बोलतां

भाव नाहीं कापराळा
शीण येई चतुराळा

वाण्याच्या दुकानांत वस्तु पडलेल्या असतात. कोणी गिऱ्हाईक येईल तर ती द्यायची. त्याला त्या वस्तूचें मोठेंसें प्रेम नसतें. त्याला जर आपण म्हणूं तुमच्या दुकानांत केशर आहे, कस्तुरी आहे, कापूर आहे, तर तो म्हणेल; आहेत डबे भरलेले. त्या वस्तूंमुळें त्याचें हृदय थोडेंच उचंबळून येतें ? त्या-प्रमाणें मूर्खाला कितीहि चांगल्या गोष्टी सांगितल्या तरी त्याचें हृदय फुलत नाहीं. सुंदर ओवी.

जगांत सारें नाशिवंत आहे. शरीर जाणारें आहे. या जाणाऱ्या शरीराला फार कुरवाळूं नका. आत्म्याकडे पाहा. मानवधर्माच्या सेवेंत देह झिजला. मेलें तर आपल्याबरोबर कोण येईल ? जगांत मार्गेहि काय राहील ? ज्या चांगल्या गोष्टी आपण केल्या, त्याच आपणांला आधार :

कुणी नाहीं रे कुणाचा
येईल कामाचा
कुणी नाहीं रे कुणाचा
आहे संसार घडीचा

पुत्र नव्हे ग पोटीचा
धर्म पांचा ग बोटीचा
आत्मा नव्हे रे कुडीचा
नाशिवंत

या ओंव्यांतील प्राप्त-अनुप्राप्त आणि प्रसन्न रचना किती गोड आहेत !

धर्माचें सार काय ? ज्या आईबापांनीं वाढविलें त्यांची सेवा. कृतज्ञता म्हणजेच धर्म :

वृद्ध मायबाप
हेंच समजावें

सेवावे पूजावे
धर्मसार

क्षुद्र लोक क्षुद्रांवर ओरडतात. परंतु मोठीं माणसें मोठ्यांशीं मुकाबला करतात. ही गोष्ट पुढील ओवींत किती सुंदर रीतीनें मांडिली आहे पाहा :

कुतरा भुंकतो
गर्जतो पंचानन

मांजर देखून
हत्तीसाठीं

तीर्थयात्रा वगैरे काय कामाच्या ? परमेश्वर जवळ हवा. स्वतःचें जीवनच तीर्थ केलें पाहिजे. परमेश्वर शेवटीं हृदयांत हवा :

राम राम म्हणुनी
जसें मोतीं करंड्यांत

राम माझ्या हृदयांत
वागवीतें

किती सुंदर ओंवी ! रामाचा जप करून शेवटीं जीवन राममय झाले पाहिजे. ध्येयाच्या चिंतनाने सारे जीवनच ध्येयमय झाले पाहिजे.

जगांत जर मोठ्यांपुढे दुरदुर कराल तर फजिती होईल. आकाशांतील नक्षत्रांनीं चंद्र नसतां चमकावे. परंतु चंद्र-प्रकाशांत तीं लोपून जातील. पौर्णिमेला त्यांनीं ऐट दाखवू नये. अवसेला त्यांचें राज्य :

चांदण्यांनो तुम्ही
थोर नसतां गळवला

अंवसे राज्य करा
करावा कीं

पुराणांतील वांगीं पुराणांत असें आपण नेहमीं म्हणतो. परंतु तीच गोष्ट या खाली दिलेल्या ओंव्यांत किती ठसकेदार रीतीनें सांगितली आहे पाहा :

पुराणींच्या गोष्टी
जन हे वागती
पुराणींच्या गोष्टी
संसारींची ओढ

सखी पुराणीं राहती
यथातथा
देवळांत गोड
कोणा सुटे

जगांत अच्युत कोणी नाही. सर्वांना मरण आहे :

फुलें सुकतात
असे कोण ग अच्युत

तारे गळतात
संसारांत

स्त्रिया रोज सकाळीं चूल सारवतात. आठवड्यांतून एखादे वेळेस सारवून भागणार नाही. त्याप्रमाणे मनुष्यानें साधनेला संतत स्वीकारणें जरूर आहे. कधीं कधीं रामनाम धेऊन काम भागणार नाही. कधीं लहर आली म्हणजे खादी धेऊन जमणार नाही. ध्येयांचा निदिध्यास हवा. तरच जीवनावर संस्कार होतो :

चूल सारवीती
तसें मन हें भक्तीनें

जशी नित्य ग नेमानें
सारवावें

बाबर बादशाहा म्हणत असे कीं, जगाच्या खानावळांत जो जो आला त्याला शेवटीं मरणाचा पेला प्यावा लागतो. शेवटीं सर्वांना मरण. माउलीच्या पोटां आलेला प्रत्येक प्राणी शेवटीं धरित्रीमायेच्या पोटां जायचा आहे. रेल्वेचे तिकीट संपले म्हणजे उतरावे लागते, त्याप्रमाणे आयुष्य सरतांच जगाला रामराम करावा लागतो :

तिकिट संपतां
सोडावें लागे जग

सोडीली आगीनगाडी
आयुष्याची सरतां घडी

आगगाडी, मोटार यांच्या उपमा बायका देऊं लागल्या आहेत. मोटार सारखीं पों पों करीत जाते. जणूं अहंकारानें धांवते. पावसांत सर्वांच्या अंगा-वर खुशाल चिखलपाणी उडविते. मोटारींतील प्रतिष्ठितांला गोरगारिवांची किंमत नाहीं; ही गोष्ट स्त्रिया ओंव्यांतून सांगत आहेत:

पों पों ग पों पों
तसा कोणा जुमानी ना :
मोटार पुढचें पाहीना
अहंकार

स्त्रियांची भव्य कल्पना, उच्च प्रतिभा तुम्हांला पाहावयाची आहे ? मुक्ते-श्वरांची, किंवा इंग्रज कवि मिल्टन यांची भरारी तुम्हांला स्त्री-वाङ्मयांत पाहावयाची आहे ? ही पाहा:

समुद्राच्या कांठीं
घडवीं बाहुलीं
विष्णु वाळू मळीं
ब्रह्मदेव

या ओंवीत प्रास-अनुप्रास आहे; आणि विशाल कल्पना. रोज प्राणिमात्र जन्माला येत आहेत. एखादा कुंभार एखाद्या नदीकांठीं मडकीं बनवितो. त्याला थोडीशी माती व थोडें पाणी पुरतें. परंतु भगवान् विष्णु समुद्राची न संपणारी वाळू मळतात. समुद्राचें पाणी वापरतात. आणि मग त्या मळलेल्या वाळूचीं ब्रह्मदेव हीं बाहुलीं बनवितो. बाहुलीं शब्द किती समर्पक आहे !

ज्यानें जीवनांत वासना स्वैर सोडल्या, ज्याच्या जीवनांत संयमाला स्थान नाहीं, ज्यानें जीवनांत विषयभोगांचे मळे पिकविणें सुरू केलें, त्याच्या हातून पापाशिवाय काय होणार ? पापाचें कोठारच त्याच्या घरीं जमा होतें :

ज्याच्या दारीं आहे
त्याच्या हातीं सारें पाप
एखाद्या गर्विष्ठ बाईला एक नम्र व अनुभवी बाई म्हणते :
कोणाचें आहे कोण
शेवटा जाऊं दे
कंदर्पाचें रोप
जमा होतें
माझा आहे भगवान
मूर्खा तुझा अभिमान

माझा तर भगवान् आहे. त्याचाच मला आधार. तूं स्वतःच्या घमेंडींत असशील तर अस. तुझा अभिमान होवो यशस्वी ! बघ यश मिळतें का ?

गर्वाचें घर तर खालीं असतें; परंतु तुझा गर्व जाणार असेल यशाच्या शिखरा-
ला तर जावो बापडा ! गीतेंत म्हटलें आहे कीं, धर्माचें आचरण अल्पस्वल्पहि
हातून झालें तरी तें कामीं येतें. अंधारांत एखादा किरणाहि तारतो, समुद्रांत
एखादा ओंडकाहि जगवितो :

इवलीशी पणती
इवलेसें पुण्य

प्रकाशा देतसे
जिवा आधार होतसे

आणि या जगांत निरूपयोगी अशी वस्तु नाही. उपयोग करून घेणारा
मात्र हवा. बायका आपला नेहमींचा अनुभव सांगतात :-

सुंठ घासायाला
जगांत रिकामी

खापरी येते कामीं
वस्तु नाही

कोंकणांत तापांत खूप घाम वगैरे एकदम येऊं लागला तर सुंठीचें कुंडें
कौलावर घांसतात. ती जी मऊ पूड होते, ती अंगाला फांसतात.

बायका भांडीं शक्यतों स्वच्छ ठेवतात. परंतु पुष्कळशीं भांडीं जरी
बाहेरून स्वच्छ दिसलीं तरी आंत काळीं असतात. ह्या अनुभवामुळे स्त्रिया
म्हणतात :

वरुनी आरशाचें
सर्वच जीवांचें

आंत परी भांडें काळें
आंत बाहेर निराळें

जो अंतर्बाह्य एकरूप आहे, असा क्वचित्च एखादा महात्मा दुनियेंत
असतो.

संसारांत कोणी सुखी होईल का ? सर्वांचे मनोरथ पुरतात का ? या जगांत
समाधान शेंवटीं मनांत निर्मावें लागतें. अभ्यासानें समाधान प्राप्त होतें :

संसारीं मानावें
सगळें मनींचें

लागतें समाधान
होईना कधीं पूर्ण

आणि या दोन ओंव्या पाहा :

पिकतात केस
वासना राक्षसी
पांदुरके केस
कळेना कोणाला

गळते बत्तीशी
जैशीतैशी
परि वासना हिरव्या
त्या कैशा जिरवाव्या

मनुष्य म्हातारा होतो, नाक लोंबू लागतें, दृष्टि कमी होते, केस पिकतात; परंतु वासना नेहमीं तरुणच असते. वासना नेहमीं हिरवीगारच असते. आयुष्याचा क्षय होत आला तरी माणसाला माकडें वनविणाऱ्या स्वैर वासना अक्षयच असतात !

तारुण्य अंगांत मुसमुसत असतें तेव्हां मनुष्य ऐटनिं चालतो. त्याला सारें जग कःपदार्थ वाटतें. परंतु पुढें हें यौवन गेलें म्हणजे तोंडाभोंवतीं माशा घोंगावू लागतात. तारुण्यांत तरुणींच्या भोंवतीं युवजनांचीं फुलपांखरें नाचत असतात. परंतु तें सौंदर्य गेलें कीं कोण राहतो जवळ !

नवतीची नार

नार चाले दणादणा

नवती गेली निघून

माशा करीती भणाभणा

किती सुंदर आहे ओंवी ? शब्द कसे समर्पक आहेत !

आणि गर्जना करणाऱ्या समुद्राला एक स्त्री काय म्हणते ऐका :

समुद्रा रे बापा

किती करीशी बढाई

नाहीं पाण्याला गोडी

तिळमात्र

इंग्रजी कवि कोल्रिज यानें समुद्राचें वर्णन करतांना म्हटलें आहे :

Water water everywhere

Not a drop to drink

सर्वत्र पाणीच पाणी, परंतु तोंडांत एक थेंब घालण्याची सोय नाही. काय करायचें तें अगार पाणी ? एखाद्या माणसाजवळ खूप संपत्ति असते. परंतु त्यांतील दिडकीहि कोणाच्या कामीं येत नसते ! तो ऐट मिरवतो. मी श्रीमंत म्हणून तोरा मिरवतो. परंतु त्याच्या त्या मोठेपणाचा जगाला काय उपयोग ?

आणि शेवटीं एक ओंवी देऊन हा रसपरिचय संपवितों :

गोड बाळपण

गेलें बागडोनी

पांखराच्यावाणी

सदोदित

सुभाषितें : ओंव्या

डोंगर चढून

भेटावें देवाला

यत्नानें यशाला

मिळवावें

नको ग कधीही
त्यानें गेले मोठमोठ

नको ग कधीही
भेट ती नरकाची

रामाच्या नांवाचा
निवळ टाकून
माझे माझे म्हणून
निवळ सोडून

साखर मुंगीला
तैसें सज्जनचित्ताला

शिकती तराया
संसारीं वावरून
वाण्याच्या दुकातीं
मूर्खांशीं बोलतां

चंदना पडती
तैसे दुर्जनांचे
बळीचीये दारीं
भक्ताचे आधीन

भक्ताला जवळ
प्रल्हादासाठीं खांब

कुणी नाहीं रे कुणाचा
आहे संसार घडीचा

कुणी नाहीं रे कुणाचा
येईल कामाला

कुणी नाहीं रे कुणाचा
आहे संसार बुडबुडा

संसारीं बोलूं खोटें
अधोगती २

संगति दुर्जनांची
मृत्युलोकीं ३

पापी कंटाळा करीती
पाणी गढूळ भरीती
प्राणी संसारीं भुलतो
पाणी गढूळ भरीतो ५

मध तो माशीला
रामनाम ६

पाण्यांत पडून
मुक्त व्हावें ७

भाव नाहीं कापराळा
शीण येई चतुराला ८

विळखे सर्पांचे
सज्जनांना ९

तिष्ठंतो वामन
भगवंत १०

दुष्टा सदा लांब
स्वीकारीला ११

आत्मा नव्हे रे कुडीचा
नाशीवंत १२

पुत्र नव्हे ग पोटीचा
धर्म पांचा ग बोटीचा १३

कशाला हसा रडा
नाशीवंत १४

कुणी नाही रे कुणाचा संसार मृगजळ	कशाला खोटें बळ नाशीवंत	१५
वृद्ध मायबाप हेंच समजावें	सेवावे पूजावे धर्मसार	१६
वृद्ध मायबाप तयांचीं चरणकमळें	जशीं पिकलेलीं फळें नित्य वंदूं	१७
रामराम म्हणुनी जिव्हेबाई घ्यावा घोट	जपती माझे ओठ अमृताचा	१८
रामराम म्हणुनी घेई अमृताचा काढा	जपती माझ्या दाढा जिव्हेबाई	१९
कुतरा भुंकतो गर्जतो पंचानन	मांजर देखून हत्तीसाठीं	२०
कुतरा भुंकतो रानांत हुंकारत	भुंकतो भीतभीत पंचानन	२१
हंस धीर गति मुखीना उपेक्षिती	कावळे कोकलती बुद्धिमंत	२२
नको तीर्थयात्रा मुखीं घ्यावीं नामें	नको चारी धामें विठ्ठलाचीं	२३
नको तीर्थ यात्रा मुखीं ओंव्या गाव्या	नको सप्त पुण्या विठ्ठलाच्या	२४
नको तीर्थ यात्रा माझें पवित्र दैवत	नको अन्य नेमव्रत मायबाप	२५
रामराम म्हणुनी जसें मोतीं करंड्यांत	राम माझ्या हृदयांत वागवीतें	२६
चंद्राच्या प्रकाशीं थोरापुढें तोरा	लोपून जाती तारा मिरवूं नये	२७

चांदण्यांनो तुम्ही
 थोर नसतां गल्बला
 कुतरा भुंकतो
 वन रानीं गर्जती
 आज काय झालें
 कोणी पापी का संताला
 पुराणींच्या गोष्टी
 तसें वागायाला
 पुराणींच्या गोष्टी
 संसाराची ओढ
 पुराणींच्या गोष्टी
 जन हे वागती
 आकाशामधून
 पतनावांचून
 फुलें कोमेजती
 सर्वांना आहे च्युती
 फुलें सुकतात
 असे कोण ग अच्युत
 चूल सारवीती
 तसें मन हें भक्तीनें
 सारे बुडबुडे
 हें ग मरण कुणाही
 जो जो प्राणी आला
 धरित्रीच्या पोटीं
 तिकीट संपतां
 सोडावें लागे जग

अंवसे राज्य करा
 करावा कीं २८
 यराच्या सभोंतीं
 सिंहव्याघ्र २९
 खळें पडलें चंद्राला
 छळिता हे ३०
 गोड ऐकायाला
 अवघड ३१
 देवळांत गोड
 कोणा सुटे ३२
 सखी पुराणीं राहती
 यथातथां ३३
 केवढा तारा तुटे
 कोणी ना जर्गी सुटे ३४
 तारे वरचे तुटती
 संसारांत ३५
 तारे गळतात
 संसारांत ३६
 जशीं नित्य ग नेमानें
 सारवावें ३७
 कांहीं संसारीं टिकेना
 कधीं काळीं चुकेना ३८
 माउलीच्या पोटीं
 तो तो जाई ३९
 सोडती आगिनगाडी
 आयुष्याची सरती घडी ४०

अमृत विषाचें
ईश्वराच्या इच्छे
पों पों ग पों पों
तसा जर्गी अहंकार
पों पों ग पों पों
तसा कोणा जुमानीना
समुद्राच्या कांठीं
ब्रह्मा घडवीतो मूर्ति
समुद्राच्या कांठीं
घडवी बाहुलीं
वेळीं सारवावें
हा ग देह आहे
वेळींच जपावें
हा ग देह आहे
ज्याच्या दारीं आहे
त्याच्या हातीं सारें पाप
कोणाचें आहे कोण
शेवटा जाऊं दे
कोणाचें आहे कोण
त्याच्या ग आघारें
संकटांत कामा
अभंग राहे हिरा
इवलीशी पणती
इवलेसें पुण्य
सुंठ घासायाला
जगांत निकामी

विष अमृताचें
होत असे ४१
जशी करते मोटार
प्राणीमात्रां ४२
मोटार पुढचें पाहीना
अहंकार ४३
विष्णु मळीतसे माती
नानापरीच्या ४४
विष्णू वाळू मळी
ब्रह्मदेव ४५
वेळींच शिवावें
तोंच सार्थक करावें ४६
वेळच्या वेळीं काम
तोंच स्मरूं मनीं राम ४७
कंदर्पाचें रोप
जमा होतें ४८
माझा आहे भगवान
मूर्खा तुझा अभिमान ४९
माझा आहे भगवान
जाऊं संसार तरून ५०
येई जो मैत्र खरा
घात्र पडतां ५१
प्रकाशा देतसे
जिवा आधार होतसे ५२
खापरी येते कामीं
वस्तू नाही ५३

वरूनी आरशाचें
 सर्वच जिवांचें
 संकटांत कामा
 त्याची कास धरा
 संसारीं मानावें
 सगळें मर्नीचे
 संसारीं मानावें
 नाही तर सदा दुःख
 पिकतात केस
 वासना राक्षसी
 पांढुरले केस
 कळेना कोणाला
 फुलांत सुगंध
 हृदयीं गोविंद
 नवतीची नार
 नवती गेली निघून
 समुद्रा रे बाप्पा
 नाही पाण्याला गोडाई
 गोड बाळपण
 पांखराच्या वाणी
 मरणाच्या वेळे
 त्यानें मुक्त व्हावें
 राम राम म्हणा
 त्यानें माझ्या दंतदाढा
 राम राम म्हणा
 रामाचें नांव घेतां

आंत परी भांडें काळें
 आंत बाहेर निराळें ५४
 येईल तो खरा
 जन्मवेरी ५५
 लागतें समाधान
 होईना कधीं कोण ५६
 लागतें सखी सुख
 चोंहोंबाजू ५७
 गळते बत्तीशी
 जैशीतैशी ५८
 परी वासना हिरव्या
 त्या कैशा जिरवाव्या ५९
 कमळीं मरंद
 असो तेंची ६०
 नार चाले दणादणा
 माशा करीती भणाभणादि ६१
 किती करीशी बढाई
 तिळमात्र ६२
 गेलें बागडोनी
 सदोदित ६३
 रामनाम घ्यावें
 चारी लोकीं ६४
 राम साखरेचा खडा
 गोड केल्या ६५
 राम साखरेचा रवा
 दिवस आनंदांत जावा ६६

प्रकरण बारावें

संकीर्ण

रसपरिचय

हें शेवटचें प्रकरण. या प्रकरणांत उरल्या सुरल्या ओंव्या एकत्र दिल्या आहेत. एकाच विषयासंबंधींच्या ओंव्या या प्रकरणांत नाहींत. या प्रकरणांत खिचडी आहे. आणि खिचडी फार छान लागते नाहीं? भाताला भाजी-चिजीची जरूरी; परंतु खिचडीस निराळें तोंडीं लावणें लागतच नाहीं.

या संकीर्ण प्रकरणांत तुम्हांला मजामजा मिळेल. बोरीबंदरावर आगगाडी सुरू झाली. मड्डम तेथें दिसली; साहेबांच्या बायका म्हणजे आमच्या बायकांना मोठें कुतूहल. बोरीबंदरावर सारे पदार्थ मडमीणबाईला या ओंव्यांतून खायला दिले आहेत. इंग्रजांनीं गाडी आणली ही. बिनबैलाची गाडी ढकलूं लागला. एका महाराष्ट्र शाहीरानें

साहेबाचा पोरगा मोठा अकली रे
बिनबैलानें गाडी कशी ढकली

हें गाणें केलेलें अनेकांना माहित असेल. मागील सत्याग्रह-संग्रामांत हें गाणें महाराष्ट्रभर पसरलें होतें; परंतु स्त्रियांनींही आपल्या ओंव्यांत तोच भाव प्रकट केला आहे पाहा :

आगीनगाडी बिगिनगाडी
बैलाविण चाले निघे

गाडीला डबेडबे
रूळावरी

आणि ही गमतीची ओवी वाचा :

बोरीबंदरावर

मड्डम खाते बिस्कुट

आगीनगाडीचें फिरलें मुस्कुट

रूळावरी

दळणाच्या पुष्कळ ओंव्या या प्रकरणांत दिल्या आहेत. दळण व कांडण

पूर्वीं घरोघर चाले. दळण तर चालेच चाले. दळणाचे श्रम ओंव्या म्हणतांना बायका विसरत. श्रमांतून हें वाङ्मय निर्माण झालें. मुंबईला एखादा मोठा दगड वर उचलतांना कामगार गाणें म्हणतात. या दळणाच्या ओंव्या हृद्य आहेत. अनेक भावना त्यांतून आहेत. दळण संपत यावें, सुपाच्या कोपऱ्यांत आतां चिमुटभर दाणे राहिले आहेत; श्रमणाच्या त्या बायांना आनंद होतो. देव आठवतो :

सरलें दळण

विट्ठल रखुमाई

राहीलें सुपाकोनीं

गायीलीं रत्नें दोन्हीं

महाराष्ट्राचीं विठोबा-रखुमाई हीं आवडतीं दैवतें.

नेहमीं शुभ बोलावें. दळण सरलें असें कधीं म्हणूं नये. दळण तर रोज उठून हवें. सासरीं-माहेरीं किती तरी मंडळी. भरलेलीं घरे. एक स्त्री सांगते :

सरलें दळण

सासर-माहेर

सरलें म्हणूं नये

नांदतें माझें सये

दळतां दळतां हात दुखूं लागतात. कष्ट होतात. परंतु पोक्त बाई तरुण मुलीला म्हणते :

सरलें दळण

सीतेलाहि होई

दळून दमलीस

संवसारीं वनवास

सीतेलाहि कष्ट भोगावे लागले; मग आपली काय कथा ?

दळतांना शेजारचीहि बाई एखादे वेळेस प्रेमानें हात लावायला येते. दळण पटकन् होतें. जातें जड। जातें नाहीं; दळण संपत आलें म्हणजे ती बाई कृतज्ञ-तेनें म्हणते :

सरलें दळण

असाच हात लावी

घालूं शेवटचा घास

शेजी तुझी मला आस

किती गोड व सहृदय ओंवी ! शब्दरचनाहि कर्णमधुर अशी आहे.

बायका नेहमीं दळतात. परंतु ज्या जात्यावर दळायचें त्या जात्याचें कौतुक त्यांनीं केलें आहे का ? तें जातें पाहून त्यांची प्रतिभा स्फुरली का ? होय,

स्फुरली बरें, जातें, जात्याचा खुंटा व जात्यावर ओंव्या म्हणणाऱ्या सांवळ्या सुंदरीचा गोड गळा सारें एका ओर्वीत आणलें आहे पाहा :

जातें कुरुंदाचें खुंटा आंवळीचा
गळा माझ्या सांवळीचा आहे गोड

कुरुंदी दगडाचीं तीं तांबडट जातीं जरा हलकीं येतात. सुंदर बांगड्या असलेला हात जातें ओढत आहे !

जातें कुरुंदाचें खुंटा पाषाणाचा
वर हात कांकणाचा उषाताईचा

पाषाणाचा खुंटा कसा असेल तें देव जाणे ! एखादा दगडी खुंटाच बसलेला असे कीं काय ?

जात्याच्या तोंडाला दिलेली ही सुंदर उपमा वाचा :

जातियाचें तोंड जशी खोबऱ्याची वाटी
याचा काशागीर नांदतो बालेघाटीं

गांवांत परप्रांतीय भिक्षुक ब्राह्मण येतात. त्यांना देशवरकरी म्हणतात. एखादी सासुरवाशीण ओसरींत येते. भुकेलेला ब्राह्मण पाटाला हात लावतो. परंतु येथे जेवायला राहा असें सांगायला ती सासुरवाशीण धजत नाही. तिच्या मनांत कितीहि असलें तरी सासूसासऱ्यांच्या हवें ना ? ती आपल्या भावाचें घर ब्राह्मणाला दाखवते. आपला भाऊ उदार आहे, तो नाही म्हणणार नाही असा तिला आत्मविश्वास असतो. भावाविषयीं किती हें प्रेम :

भुकेला ब्राह्मण पोटाला हात लावी
दुरून घर दावी भाईरायाचें

एक म्हातारी आजीवाई म्हणते :

देवा मी दुबळी नेसेन धावळी
येईन राऊळीं तिन्ही सांजा

एक स्त्री आपल्या गांवची स्थिति वर्णिते :

गांव बिघडला सारे झाले गुंड
कोपेल वक्रतुंड गजानन

गांवांतील मोठमोठे लोकहि जर मोहाला बळी पडूं लागले तर आशा तरी कोणती ?

गांव बिघडला
मोठेमोठे लोक लोभा

गांवाची गेली शोभा
गुंतताती

आणखी एक ओवी सांगू ? प्रत्येक गांवांत मारुतीचें देऊळ असतेंच. मारुति ब्रह्मचारी—जितेंद्रिय. गांवांत मारुति असणें याचा अर्थ गांवानें संयमी व्हावें, रामसेवक व्हावें. परंतु :

गांव बिघडला
कोपेल ब्रह्मचारी

झाले सारे व्यभिचारी
मारुतिराय

असें ही भगिनी सांगत आहे.

“ पहाटेच्या प्रहर रात्री ” हा पहिला चरण असलेल्या बऱ्याच ओव्या या प्रकरणांत दिल्या आहेत. ही ओवी ऐका :

पहाटेच्या प्रहररात्रीं.
पुत्राला नीजविते

कोण राणी ओव्या गाते
उषाताई

पहाटे काकडआरत्या सुरू होतात. देवळांत झांजा वाजतात. काशाच्या धातूचे कर्णे वाजतात :

पहाटेच्या प्रहरीं
दद्या-दुधाची आंघोळ

कर्णा वाजतो मंजुळ
विठ्ठलाची

तिन्ही-सांजा झाल्या म्हणजे भिक्षा घालूं नये. विशेषतः भिकारणो-जोगिणींना घालूं नये. त्यांची मुलांबाळांवर दृष्ट पडायची एखादी.

तिन्ही सांजा झाल्या
जोगीणीला भिक्षा

उंबऱ्याला रक्षा
घालूं नये

हल्लींच्या मुलींवर ओव्यांतून टीका आली आहे.

हल्लींच्या मुलींना
लक्ष लिहिण्याकडे

काम नको ढोळ्यांपुढें
उषाताईचें

वांकडे भांग हवेत, कुंकू आहे नाही असें बारीक, खोपा घालण्याऐवजीं केसांचीं चकरें करायचीं, या सर्वांवर टीका आहे :

हल्लींच्या बायका
वर फूल तें रोविती

चकरें घालीती
शेवतीचें

घरांत आतां घड्याळें आलीं आहेत. मुंबई टाइम, मद्रास टाइम हा फरकहि समजू लागला :

मुंबई मद्रास
किती वाजले तपास

मागें पुढें तास
गोपूबाळा

बायकांना कुंकवाचें मोठें वेड. सौभाग्याचें तें चिन्ह. तें कुंकू सर्वांना पाठ-वायची हौस; बहिणीला पाठवीन, मामींना पाठवीन, वन्सबाईंना पाठवीन, ह्या सौभाग्यचिन्हाला सर्वत्र धाडूं दे, सदिच्छा प्रकट करूं दे.

कुंकू मी वाटीन
धाडीन आजोळा

भरीन कचेळा
मामीबाईला

गांवांतील सर्वांना बोलावून त्यांना कुंकू वाटायचं. मग बाहेगांवच्या नात-लगांना, मैत्रिणींना नको का धाडायला?

ही एक विनोदप्रचुर ओवी ऐका :

वन्हांड्यांत वन्हाडी
लग्नीं अच्छेर सुपारी

गोपूबाळाची हुशारी
पुरवीली

गोपूबाळ मोठा हुशार. अच्छेर सुपारी त्यानें पुरविली.

बैठकीच्या तबकांत अत्तरदाणी, गुलाबदाणी व लवंगा, वेलदोडे, जायपत्री सुपारी, कात वगैरे ज्यांत असतें तो चौफुला-सर्वांचें वर्णन/पाहा कसें खुमारीनें केलें आहे :

अत्तरदाणी गुलाबदाणी
दोघींचा एक पति

या दोघी ग सवती
चौफुला तो

चौफुला शब्द पुल्लिङ्गी आहे. अत्तरदाणी, गुलाबदाणी स्त्रीलिङ्गी. त्या जणूं चौफुल्याच्या बायका !

एका तरुणाला कोणी तरी म्हणते :

अत्तरदाणी गुलाबदाणी
आहे हौशी तुझी राणी

पाचूपेठ्या पिंगारदाणी
गोपूबाळा

तुझी राणी मोठी हौशी आहे. सारें तिला हवें, अंगावर पाचूपेठ्या हव्यात, अत्तरदाणी-गुलाबदाणी जवळ हवी, विडा खाऊन पीक टाकायला पिकदाणी हवी, रंगेल आहे तुझी राणी: पिंगारदाणी म्हणजे पिकदाणी.

कधीं कधीं रूपकात्मक अशा अध्यात्मपर ओंव्या आढळतात :

काय सांगूं सखे
येतील गरुडपक्षी

आंबा पिकलासे टिक्षी
घेऊन जाती

हा कोठला आंबा ? गरुड कोण ? आंबा पिकला म्हणजे आयुष्य सरत आलें; म्हातारपण आलें. केंस पिकले. जीवनाहि जणूं पिकलें. गोड झालें. काम-क्रोधांचा आंबटपणा जाऊन विचाराचा मधुर रस जीवनांत भरला. आतां विष्णूचे दूत येतील व हें फळ घेऊन जातील. रस्त्यांत कुंकवाची पुडी वगैरे सापडली तर पतीला भरपूर आयुष्य लाभेल असें स्त्रिया मानतात.

कुंकवाचा पुडा
आयुष्याचा लाभ झाला

अक्काबाईला सापडला
तिच्या कंथा

ओंव्या झोंपाळ्यावर बसून म्हणायच्या. त्या झोंपाळ्याचें वर्णन नाहीं का केले स्त्रियांनीं ? हो; केले आहे तर ! झोंपळ्याला त्यांनीं दादा म्हटलें आहे. लहान मुलें आईला झोंपाळ्यावर घेऊन बस असें सांगतात. माता म्हणते :

झोंपाळ्या रे दादा
चैन पडेना बाळाला

आम्हांला तुझा लळा
तुझ्यावीण

झोंपाळा तुटला म्हणजे मुलाबाळांची निराशा. मग तीं बापाच्या पाठीस लागतात. बाप पुन्हा बांधून देतो.

झोंपाळा तुटला
दुसरा बांधा दारीं

आम्ही बसूं कशावरी
बाप्पाराया

आणि एखाद्या विलासिनीच्या घरच्या झोंपाळ्याचें वर्णन ऐकायचें आहे ?

झोंपाळा चंदनाचा
गंजीफा खेळे राणी

त्याला पाचूचें दिलें पाणी
गोपूबाळाची

चंदनाच्या झोंपाळ्याला पाचूचा रंग दिला आहे. हिरवा रंग दिला आहे. त्यावर बसून आवडती बायको पतीबरोबर गंजीफा खेळत आहे !

असो. हें संकीर्ण प्रकरण नाना रसांचें आहे, तें गोड करून घ्या ही विनंति.

संकीर्ण : ओंव्या

मेहुण मला हवें पुढें कंथ तूं मागें मेहुण मला हवें भवानी-शंकर लांब लांब केस चारी खूर पलंगाचे आम्ही सहा जणी मध्ये नांदते द्वारका आम्ही चौघी जणी मध्ये शोभते तुळस अंगाईचे घरीं संवगाईचें दुकान बोरीबंदरावर आगिनगाडी केली सुरू बोरीबंदरावर आगिनगाडीची झाली वेळ बोरीबंदरावर आगिनगाडीचें मोडलें यंत्र बोरीबंदरावर आगिनगाडी झाली वांकडी बोरीबंदरावर आगिनगाडीचें फिरलें मुस्कट बोरीबंदरावर आगिनगाडी आली पहा	आवडीचीं दोघें खूनाई राधा-दामोदर चौघें यावीं विठोबा तेलंग्याचे झांकीयेले सहा गांवींच्या खारका तुळसादेवी चार बाजूंचे कळस मायबाई मंगाई राखण रस्त्यावरी मड्डम खाते पेरू इंग्रजांनीं मड्डम खाते केळ रूळावरी मड्डम खाते संत्र रूळावरी मड्डम खाते कांकडी रूळावरी मड्डम खाते बिस्कुट रूळावरी मड्डम पीते चहा रूळावरी	१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२
--	--	---

आगीनगाडीबिगिनगाडी
बैलावीण चाल नीघे

तारू लागलें बंदरा
बेलदोडे लवंगा

सरलें दळण
गोकुळीं कृष्णराणां

सरलें दळण
विठ्ठल रखुमाई

सरलें दळण
सासर माहेर

सरलें दळण
येथून नमस्कार

सरलें दळण
बैल कोटीचे येणार

सरलें दळण
लक्ष तुळस वाहिणी

सरलें दळण
सीतेलाहि होई

सरलें दळण
असाच हात लावी

सरलें दळण
विठ्ठल सोयरा

दळण मी दळी
जेवण वैदिकांचें

दळण दळत्यें
मोत्याचा लावूं तुरा

गाडीला डबे डबे
रूळावरी १३

भाईरायांना ग सांगा
स्वस्त झाल्या १४

उरला एक दाणा
यश्वदेचा १५

राहीलें सुपाकोनीं
गाइलीं रत्नें दोन्ही १६

सरलें म्हणूं नये
नांदतें माझें सये १७

सरत्या पुरत्या गंगा
काशीच्या ज्योतिर्लिंगा १८

मी आणीक घेणार
विठ्ठलाचे १९

पुन्हा घेतलें पायली
विठ्ठलाला २०

दळून दमलीस
संसारीं वनवास २१

घालूं शेंवटचा घास
शेजीं तुझी मला आस २२

राहिला राइरा
पंढरीचा २३

पीठ आलें मोदकाचें
पांढुरंग २४

उरला चाराचुरा
विठ्ठलाला २५

दळण दळत्यें	दळत्यें रवा-पिठी	
पाहुणे जगजेठी	पांडुरंग	२६
भुकेला ब्राह्मण	सांगतें ऐक खूण	
माडीवरी वृंदावन	तुळशीचें	२७
भुकेला ब्राह्मण	पोटाला हात लावी	
दुरून घर दावी	भाईरायाचें	२८
भुकेला ब्राह्मण	कोरण मागतो डाळीचें	
घर लेंकुरवाळीचें	उषाताईचें	२९
काशीस मी गेल्यें	काशीकर झाल्यें	
कागद धाडीयेले	गांवोगांव	३०
देवा मी दुंबळी	नेसेन धाबळी	
येईन राउळीं	तिन्ही सांजा	३१
देवा मी दुबळी	वारियानें जातें	
आधार तुझा घेतें	पांडुरंगा	३२
झोळाईला पातळ	सोमजाईला झुण्णा	
या दोघी सास्वासुना	वावरती	३३
वाटेवरला आंबा	मोहरानें हुले	
कौलानें बोले	जोगेश्वरी	३४
नणंदा वन्सबाई	आपुला मान घ्यावा	
मला आशीर्वाद घावा	चुढे यांना	३५
चैत्र मासर्चिया	रांगोळ्या प्रकारांच्या	
नणंदा झणकाच्याच्या	उषाताईच्या	३६
माझ्या धावण्याला	तुम्ही धावा जगजेठी	
द्रौपदीबाई मोठी	मी तों बहीण धाकुटी	३७
माझ्या धावण्याला	तुम्ही धावा चक्रपाणी	
तुमच्यावरून	माझा देह ओंवाळणी	३८

दुरून दिसते	तातोबाची माडी लाल	
सीताबाई बाळंतीण	शालीचे दिले पाल	३९
वाजंत्री वाजतीं	नदीच्या तीरावरी	
देवा महादेवावरी	अभिषेक	४०
काळी कपिला गाय	दुधाला अधिक	
त्याचा तुला अभिषेक	महादेवा	४१
गांव बिघडला	सारे झाले गुंड	
कोपेल वक्रतुंड	गजानन	४२
गांव बिघडला	झाले सारे व्यभिचारी	
कोपेल ब्रह्मचारी	मारुतिराय	४३
गांव बिघडला	सत्याची नाहीं चाड	
कोपेल गोविंद	श्रीगतिचा	४४
गांव बिघडला	सत्याला नाहीं मान	
कोपेल भगवान	शेषशायी	४५
गांव बिघडला	जसे कावळे भांडती	
कोपेल लक्ष्मीपति	नारायण	४६
गांव बिघडला	गांवाची गेली शोभा	
मोठेमोठे लोक लोभा	गुंतताती	४७
गांव बिघडला	मानीना कोणी कोणा	
जो तो म्हणे मी शहाणा	सभेमार्जीं	४८
माझ्या घरीं ग पाहुणा	पाहुणा नव्हे बाई	
नणंदा वन्सबाई	पति तुमचे	४९
पहाटेच्या प्रहररात्रीं	कोण राणी ओंव्या गाते	
पुत्राला निजवीते	उषाताई	५०
पहाटेच्या प्रहररात्रीं	कोंबडा आरवला	
गोसावी फेरी आला	दत्तात्रेय	५१

पहाटेच्या प्रहररात्रीं महालक्ष्मी मातेचा	कर्णा वाजतो काशाचा रथ फिरे	९२
पहाटेच्या प्रहररात्रीं दह्यादुधाची आंघोळ	कर्णा वाजतो मंजुळ विठ्ठलाची	५३
पहाटेच्या प्रहररात्रीं रामरायाच्या स्नानाला	कर्णा वाजतो झाईझाई जागें व्हावें गंगाबाई	५४
पहाटेच्या प्रहररात्रीं महालक्ष्मी मातेचा	कर्णा वाजतो कांचेचा रथ फिरे	५५
तिन्ही सांजा झाल्या जोगीणीला भिक्षा	उंबऱ्याला रक्षा घालूं नये	५६
तिन्हीसांजा झाल्या जोगीणीला डाळ	उंबऱ्याला माळ घालूं नये	५७
तिन्ही सांजा झाल्या जोगीणीला दाणा	उंबऱ्याला कणा घालूं नये	५८
लांबून दिसली भेटायास आली	मला वाटे माझी आई चुलत काकूबाई	५९
आपण गुज बोलूं मी लेक तूं चुलती	ढाळिंबीखालतीं मायेपरी	६०
आपण गुज बोलूं गुजाजोगी आहे माझी	कशाला हवी शेजी काकूबाई	६१
जातें कुरुंदाचें गळा माझ्या सांवळीचा	खुंटा आंवळीचा आहे गोड	६२
जातें कुरुंदाचें वर हात कांकणाचा	खुंटा पाषाणाचा उषाताईचा	६३
जातियाचें तोंड याचा कारागीर	जशी खोबऱ्याची वाटी नांदतो बालेघाटी	६४

वेदशाळेमध्ये	पाहीले कावळे	
धैर्य तें मावळे	बाप्पार्जीचें	६५
गणपतीला नैवेद्य	बदामाचा शिरा	
पालगढगांवचा हिरा	पंढरिबाळ	६६
गौरी बाळंतीण	उन्हाळ्यांत झाली	
कांचेची माडी केली	शंकरांनीं	६७
बाळंपट्टी खण	पट्टीला चवळ	
शिंपी करतो नवल	चोळीयेचें	६८
हल्लींच्या मुलींना	काम नको ढोळ्यांपुढें	
लक्ष सदा लिहिण्याकडे	उषाताईचें	६९
मला हौस मोठी	वांकड्या भांगाची	
भाळीं टिकली कुंकवाची	तिळाएवढी	७०
देव देवळांत	कृष्ण कमळांत	
भानू आभाळांत	चंद्र-सूर्य	७१
दिवस गेला कामाखालीं	रात्र झाली आनंदाची	
पोथी वाचली गोविंदाची	दादारायांनीं	७२
संकष्टी चतुर्थी	माझा आहे नेम	
भाचा सांगेन ब्राह्मण	गोपूबाळ	७३
हल्लींच्या बायका	चकरें घालिती	
वर फूल तें रोंविती	शेवंतचिं	७४
शंकराला बेल	विष्णूला तुळस	
दवढा आळस	सर्वजण	७५
सूर्योदयापूर्वीं	करी प्रातःस्नान	
जाईल सारा शीण	गोपूबाळा	७६
सूर्योदयापूर्वीं	करी प्रातःस्नान	
कर रामनाम	मंत्र जप	७७

समयींत घाली
करीं सांजवात

उषाताई तेलवात
देवापाशीं

७८

चांदीचे ताटांत
डोळें भरून पाहीला

नैवेद्य आणीला
वनमाळी

७९

तांब्याच्या टोपांत
एकादशीस मरण

उडदाचें वरण
मज यावें

८०

आठा दिशीं सोमवार
कशिद्याचा तुला छंद

शिवण झालें बंद
उषाताई

८१

पहाटेच्या प्रहररात्रीं
कृष्णाला ने ग राधे

घुमघुम डेरा वाजे
गोकुळांत

८२

घड्याळ पाहतां
वहिनी उहून

वाजलेले तीन
चहा करी

८३

वन्सबाईंना ती वेणी
हलव्याची दिली गोण

जाऊबाईंना तो खण
जांवयाला

८४

भाऊ माझा एक
सोळा सहस्र गोपी

भावजया किती
भुलवील्या

८५

मामाराया घर बांधी
घरांत आल्या टेबलखुर्च्या

सुतारांना दिल्या मिरच्या
मामारायांच्या

८६

माझ्या ओटीवर
लिहिणार कोठें गेला

कागदांचा केर झाला
गोपूबाळ

८७

माझ्या दारावरनं
आजोबांची भक्ति मोठी

दुर्वाच्या पाठ्या जाती
गणपतीची

८८

माझ्या दारावरनं
शिवाची भक्ति मोठी

बेलाच्या पाठ्या जाती
बाप्पार्जींना

८९

कुंकू मी करीन
धाडीन देशांत

भरीन शिशांत
ताईबाईला

९०

कुंकू मी वांटीन धाडीन नणंदा	भरीन करंढा वन्सबाईना	९१
कुंकू मी वांटीन धाडीन आजोळा	भरीन कचोळा मामीबाईला	९२
कुंकू मी वांटीन धाडीन बहिणी	भरीन बोगणीं आक्काबाईला	९३
जाईच्या फुलांचा रामरायाचें मंदिर	वास येतसे सुंदर वाटेवरी	९४
आधीं नमन करूं विष्णूच्या कानांवरी	चिंचेच्या पानावरी गोष्टी गेल्या	९५
वऱ्हाड्यांत वऱ्हाडी मिरवी खांकेस बटवा	गोपूबाळ हा नटवा सुपारीचा	९६
वऱ्हाड्यांत वऱ्हाडी लग्नीं अच्छेर सुपारी	गोपूबाळाची हुशारी पुरविली	९७
अत्तरदाणी गुलाबदाणी दोघींचा एक पति	या दोघी ग सवती चौफुला तो	९८
अत्तरदाणी गुलाबदाणी पाण्यांत वंगळा केला	कांचेचा हिरवा पेला इंग्रजांनीं	९९
अत्तरदाणी गुलाबदाणी आहे हौशी तुझी राणी	पाचूपेठ्या पिंगारदाणी गोपूबाळा	१००
समुद्राचे कांठीं तेथें तुमचें संध्यास्नान	दर्भांचें आसन काकाराया	१०१
काय सांगूं सखे येतील गरुडपक्षी	आंबा पिकलासे दिक्षी घेऊन जाती	१०२
काय सांगूं सखे नेतील गरुडमाळी	आंबा पिकला डहाळी वेळ होतां	१०३

समुद्राच्या कांठी
परकर चोळ्या वांटी
कुंकवाचा पुडा
आयुष्याचा लाभ झाला

देवांचा देव्हारा
मंत्रांनीं पूजीला
हरिश्चंद्र राजा
डोंबाघरीं पाणी

व्याह्यांच्या पंगतीला
मुदळयाजोगा हात
वैनीबाई सुगरिणी
कचेरीला वास गेला

नाकींची ग नथ
मैना गुंतली संसारांत
दुपार संपली
हार्तीं घेती जपमाळ

माझ्या घरीं ग पाहुणे
पादुका विसरले
माझ्या घरीं ग पाहुणे
चंदनें देवघर

पंचवटीमध्ये
रामापरीस सीतेचें

ब्राह्मणाच्या मुली
कुंकवाची चिरी
माझे अंगणांत भात
लुगडें घेती रेवडंडी

कुंवाराल्यांची दाटी
अक्काबाई

अक्काबाईला सापडला
तिच्या कंथा

फुलांनीं सजवीला
बाप्पारायांनीं

तारामती राणी
भरताती

केला साखरभात
वैनीबाईचा

तुझा हिंग करपला
भाईरायाच्या

पडली घंगाळांत
वैनीबाई

झाली संध्याकाळ
जपावया

दत्तात्रेयस्वामी आले
पंचवटीं

दत्तात्रेय दिगंबर
सारवीलें

पिंवळें झाड केतकीचें
गोरेंपण

तुला कामाचा कंटाळा
तुझ्या पारोशा कपाळा

भात मोजिला खंडी खंडी
काकाराया

१०४

१०५

१०६

१०७

१०८

१०९

११०

१११

११२

११३

११४

११५

११६

नागोबा माझे बाप
लांडे पुच्छ माझे भाई

नागिणी ग बाई
गारूडयानें नेला
देहाचा देव्हारा
हिंदुस्थानांत सुलूख
मुंबई-मद्रास
किती वाजले तपास
झोंपाळयावर बसूं
गंमत खरोखरी
झोंपाळया रे दादा
गोडगोड ओंव्या गाऊं
झोंपाळया रे दादा
मागेंपुढें नाचतोसी
झोंपाळया रे दादा
चैन पडेना बाळाला
झोंपाळा बांधीला
खेळती त्याच्यावरी
झोंपाळयावर बसूं
चिरेबंदी वाडा
ओपाळा तुटला
दुसरा बांधा दारीं
झोंपाळा चंदनाचा
गंजीफा खेळे राणी
झोंपाळया रे दादा
आम्हांला आज्ञापीशी

नागीण माझी आई
सुखी राहो ११७
तुझा नागोबा कोठें गेला
खेळावया ११८
त्याला आत्म्याचें कुलूप
भाईरायाचा ११९
मागें पुढें तास
गोपूबाळा १२०
म्हणूं ओंव्यापरी
होई किती १२१
तुला सदैव लांबवूं
तुझ्यावर १२२
मुलांना आवडसी
आनंदोनी १२३
आम्हांला तुझा लळा
तुझ्यावीण १२४
ओसरी माजघरीं
मुलेंबाळें १२५
झोंपाळयाचा नाडा
मामंजींचा १२६
आम्ही बसूं कशावरी
बाप्पाराया १२७
त्याला पाचूचें दिलें पाणी
गोपूबाळाची १२८
हेलंपट्टे खाशी
उठावया १२९

REFBK-0006200